

Amissa Mundi

MIZNÚCA KULTÚRNA KRAJINA
NA POĽSKO-SLOVENSKOM POMEDZÍ

Amissa Mundi

MIZNÚCA KULTÚRNA KRAJINA
NA POL'SKO-SLOVENSKOM POMEDZÍ

Krosno 2026

Obsah

Úvod ... 4

Pol'sko. Skúmaná oblasť v Nízkyh Beskydách ... 12

Slovensko. Skúmaná oblasť v Ondavskej vrchovine ... 138

Tradičná ľudová architektúra na Hornom Šariši ... 248

Bibliografia ... 263

Úvod

Publikácia, ktorú predkladáme našim váženým čitateľom, je plodom práce dvoch samostatných výskumných tímov, ktoré pôsobia v Múzeu remesiel v Krosne a v Šarišskom múzeu v Bardejove a ktoré sa podujali na náročnú prácu inventarizovať dnešný fond kultúrneho dedičstva poľsko-slovenského pohraničia, nachádzajúceho sa medzi Krosnom a Bardejovom.

Niekoľkomesačný terénny prieskum, realizovaný na oboch stranách Karpát, bol zameraný na výber a následné zdokumentovanie najdôležitejších prvkov kultúrneho prostredia pohraničnej oblasti v prísne vymedzených lokalitách v oboch krajinách, a to prostredníctvom opisov, kresieb a fotografií.

Po stáročia blízke susedstvo etnických skupín obývajúcich rozsiahle oblasti najnižšej časti Karpatského oblúka (ktorú po poľskej strane nazývajú „Beskid Niski“ alebo „Łemkowszczyzna“, a na slovenskej strane „Ondavská vrchovina“ alebo – z historického hľadiska – „Šariš“), sa premietlo do úzkych sociálnych a kultúrnych väzieb, ktoré sa prejavovali v podobnosti jazyka, náboženskej jednoty, pomerne častých rodinných a ekonomických väzbách, ako aj v čerpaní zo spoločnej tradície v obytnej a sakrálnej architektúre a výtvarnom umení. Po storočiach svojráznej symbiózy a relatívneho mieru tieto všeobecne priateľské vzťahy narušili kruté udalosti 20. storočia, ktoré najmä na severnej strane Karpát, v oblasti Nízkyh Beskýd a Lemkoviny, priniesli veľmi tragické následky, ktorých dopad – najmä na kultúrnu krajinu pohraničia – je dodnes vidieť.

V tejto časti Európy by sa našlo len málo regiónov, ktoré by osud a história postihli tak tvrdo, ako Lemkovinu. Na mape sveta jestvuje len málo miest, ktoré by boli tak tragicky zasiahnuté vojenskými operáciami a politickými rozhodnutiami. Blahobyť obyvateľstva, ktoré po stáročia obývalo túto časť Nízkyh Beskýd, najprv nahlodala prvá svetová vojna, ktorá na rozsiahlom území zničila výsledky úsilia a práce celých generácií, a to najmä počas gorlickej operácie v roku 1915, pričom po sebe zanechala početné vojnové cintoríny.

Dovŕšením materiálnych strát spôsobených Veľkou vojnou bol pre obyvateľov tohto územia pamätný internačný tábor v obci Talerhof pri Grazi (september

1914 – máj 1917), ktorý zriadili rakúsko-uhorské orgány pre Lemkov a Rusínov obvinených z rusofilstva. V dôsledku katastrofálnych podmienok a epidémie týfusu v tomto tábore zomrelo takmer 1 800 ľudí.

Po prvej svetovej vojne obyvateľov tejto časti Karpát zasiahla nová realita, ktorú priniesla hranica medzi Poľskom a novo vzniknutým štátom – Československom. Táto hranica, niekedy ba až veľmi umelým spôsobom, po desaťročia oddeľovala trebárs Lemkov z obcí Oženna a Grab od Lemkov z Varadky a Nižnej Polianky. Nekompromisne rozdelila susedov, priateľov a nezriedka aj celé najbližšie rodiny. V povedomí obyvateľov vznikol nový pojem – pohraničie, čo bola dovtedy nepoznaná prekážka.

Medzivojnové obdobie prinieslo viaceré nepokoje súvisiace s udalosťami tzv. rozkolu z Tylawy, ktoré sa začali v novembri 1926 a vyústili do vlny konverzií Lemkov na pravoslávie až do roku 1934. V oblasti, ktorá je predmetom výskumu, došlo ku konverzii v obciach Mszana, Czarne, Desznica, Długie, Polany, Radocyna a Świątkowa Wielka. V týchto lokalitách parochie väčšinou prešli na pravoslávie – zväčša ako celok, ale niekedy len čiastočne, a takéto parciálne obrátenie vždy viedlo k sociálnemu napätiu a trvalým nezhodám medzi obyvateľmi.

Rok 1939 a vypuknutie druhej svetovej vojny v dôsledku katastrofálnych politických rozhodnutí postavilo obyvateľov dvoch susedných štátov na opačné strany konfliktu. Jednou z najkrvavejších epizód tejto vojny bola na jeseň 1944 karpatsko-duklianska operácia, ktorá sa odohrala po oboch stranách Duklianskeho priesmyku (od okolia Dukly na severe po Prešov na juhu, a okolia obcí Polany a Żydowskie na západe, takmer až po Lupkovský priesmyk na východe). Niet divu, že jedno z miest tejto operácie pri Chyrowej, kde sa odohrala krvavá tanková bitka, bolo nazvané Údolím smrti. Ani nie sto dní trvajúca karpatsko-duklianska operácia navždy – a nielen v tejto dedine, ale aj v mnohých ďalších obciach na oboch stranách Karpát – zmenila stáročiami formovanú identitu a kultúrnu krajinu.

Koniec druhej svetovej vojny síce priniesol na južnej strane Karpát relatívny mier, ale za cenu (rovnako ako v Poľsku) drastickej zmeny politického systému vtedajšieho Československa. Pokiaľ ide o hmotné dedičstvo, politické zmeny na Slovensku, našťastie, nespôsobili také vážne straty.

Na severných svahoch Karpát, na území Lemkoviny, priniesol koniec druhej svetovej vojny sériu ďalších udalostí, ktoré mali dramatické následky. V rokoch 1944 až 1946 bolo ukrajinské obyvateľstvo v skúmanej oblasti na základe poľsko-sovietskej dohody o výmene obyvateľstva násilne presídlené do ZSSR. Už v ranom štádiu presídľovania boli ním postihnutí obyvatelia Ožennej a Radocyny.

O rok neskôr orgány Poľskej ľudovej republiky naštartovali v tejto oblasti operáciu Visla, ktorá mala výrazne pacifikačný charakter. V jej výsledku, s cieľom oddeliť bojové jednotky Ukrajinskej povstaleckej armády (UPA) od ich prirodzeného zázemia, sa v rokoch 1947 až 1950 uskutočnili masové deportácie a etnické čistky, ktoré spočívali v presídlení celých dedín a osád, a to najmä na nové územie západného Poľska. Následky operácie Visla sa ukázali ako mimoriadne tragické. Došlo totiž k prerušeniu stáročnej etnickej, osídľovacej, ekonomickej a náboženskej kontinuity. V dôsledku toho boli nezvratne zničené alebo zotreté kľúčové determinanty miestnej kultúrnej krajiny. Mnohé drevené chrámy boli zbúrané alebo úplne zničené a množstvo tunajších obytných, skladových a výrobných komplexov bolo takmer úplne zničených. Tých zopár, ktoré sa zachovali dodnes, je čoraz vzácnejších a každý rok prináša ďalšie etapy dokumentovania strát v tejto oblasti.

Niektoré dediny, ktoré kedysi prekypovali životom, temer prestali existovať. Zachovali sa len skromné antropogénne stopy: niekoľko dobre zachovaných cerkevných komplexov, no častejšie už len pozostatky bývalých cerkevných areálov, predovšetkým však stále nečakane početné kaplnky, božie muky a prícestné kríže, nezriedka kamenné pivnice domov, stopy po podmurovkách, studne, divoké ovocné stromy zo sádov pri domoch alebo stopy po starých hradských cestách, ktoré ešte stále vidieť v teréne.

Postupom času na starých usadlostiach postavili nové domy osídlenci, ktorých sem priviedli zvonku. Je zrejmé, že tí sa už nestotožňujú s generáciami ich predchodcov a nedokážu tu nájsť svoje korene. Môžeme od nich azda čakať, že sa budú starať o stopy dávneho kultúrneho dedičstva Lemkoviny, ktoré sú každým rokom skromnejšie a skromnejšie?

Prvá polovica 20. storočia na severných svahoch strednej časti Karpatského oblúku priniesla inde nevídanú eskaláciu tragických udalostí a na kultúrnej krajine zanechala nezvratné rany a jazvy. Všetko to má na svedomí človek,

robil to človek človeku... Čas vraj lieči rany, ale vyliečiť rany tak bolestné, ako tie, ktoré boli spôsobené v tejto časti Karpát, už asi nie je možné. Dnešní bádatelia hmotnej kultúry Lemkoviny tak môžu už len rekonštruovať obraz minulých udalostí a javov na základe zachovaných črepín minulosti, ktorých počet je stále skromnejší.

Piotr Łopatkiewicz
Štátna univerzita aplikovaných vied v Krosne

Fragment prvého vojenského mapovania
habsburskej monarchie (*Josephinische
Landesaufnahme*) z rokov 1782 – 1785,
zobrazujúci územie Uhorského kráľovstva
– Horné Uhorsko (nem. *Oberungarn*), zahŕňajúce
severné oblasti bývalého Uhorského kráľovstva
(dnešné južné Slovensko a príahlé územia).

Zdroj: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv,
zbierka *Josephinische Landesaufnahme*
– *Königreich Ungarn*, signatúra B IXa 527.

Digitálna reprodukcia. © Österreichisches
Staatsarchiv – všetky práva vyhradené.

Na úvod

Drevená architektúra poľsko-slovenského pohraničia je jedinečným svedectvom vzťahu človeka k prírode, tradíciám a miestnym stavebným postupom. Po stáročia sa tu formovali špecifické typy obydli, hospodárskych stavieb a sakrálnych objektov, ktoré odrážajú nielen praktické potreby obyvateľov, ale aj ich estetické cítenie a duchovný život. Každý zrub, sýpka či drevený chrám je výsledkom spojenia generácií skúseností, dostupných materiálov a remeselnej zručnosti. Mnohé z týchto stavieb dnes stoja na pomedzí minulosti a prítomnosti, ako tichí svedkovia kultúrneho dedičstva.

Publikácia, ktorú držíte v rukách, je kolektívnym dielom etnografov Šarišského múzea v Bardejove, Mgr. Lukáša Jonova a Mgr. Petera Kočana, a ich predchodcu PhDr. Martina Meššu, autora úvodnej štúdie o tradičnej ľudovej architektúre na hornom Šariši. Fotografickú stránku obohatil Ing. Lukáš Vrábek a k úspešnému dokončeniu diela svojou odbornou erudovanosťou prispel aj Mgr. Maroš Volovár, PhD. Publikácia vznikla ako výstup projektu *Múzeum – môj časopriestor*, realizovaného v spolupráci Múzea remesiel v Krosne (Poľsko) a Šarišského múzea v Bardejove (Slovensko), s podporou európskych fondov INTERREG Poľsko–Slovensko 2021 – 2027.

Cieľom projektu bolo zmapovať relikty drevenej architektúry poľsko-slovenského pohraničia. Na slovenskej strane sme územie ohraničili na západe hraničným priechodom Kurov, na východe katastrálnym územím obce Roztoky. Najjužnejším bodom je kráľovské mesto Bardejov, prirodzené centrum horného Šariša zapísaného v Zozname svetového kultúrneho dedičstva UNESCO, ktoré zároveň uzatvára skúmanú oblasť v tvare rozvinutého vejára. Na severe ju lemuje štátna hranica.

Terénny prieskum priniesol viacero zistení. Potešujúcim faktom je, že tradičná drevená, prevažne zrubová, architektúra je v skúmanom území stále prítomná. Vo viacerých obciach západne od Bardejova je jej zastúpenie výrazne početnejšie ako vo východnej časti. Mnohé dvory si zachovali takmer pôvodnú podobu s celou škálou hospodárskych stavieb. Najpočetnejšie zastúpenie majú sýpky, drobné, nenápadné stavby, ktoré odolali modernizačným vlnám

a stoja dodnes aj pri nových domoch ako nemí svedkovia minulosti. Menej početné sú stodoly a len zriedkavo sa zachovali chlievy či maštale.

Vrcholom architektonického dedičstva sú sakrálne objekty – najmä drevené chrámy. Vo vymedzenom území sa nachádza šesť drevených cerkví, z ktorých dve sú umiestnené v Expozícii ľudovej architektúry v Bardejovských Kúpeľoch. Dopĺňajú ich viaceré drevené zvonice, ktoré dotvárajú ráz vidieckej krajiny.

Tradičná drevená architektúra regiónu nie je len stavebným dedičstvom, je to živá kronika krajiny, v ktorej sa odráža pamäť generácií. Každá zrubová stena, každý trám a každá šindľová strecha nesú stopy práce, tvorivosti ľudí a viery, ktorí tu po stáročia žili. Zachovanie týchto stavieb preto nie je iba otázkou pamiatkovej ochrany, ale aj prejavom úcty k minulým generáciám. Veríme, že táto publikácia prispeje k lepšiemu poznaniu a pochopeniu hodnôt, ktoré tieto architektonické poklady predstavujú a že sa stanú inšpiráciou pre budúce generácie, aby tento jedinečný obraz krajiny, už výrazne narušený, nevymizol úplne.

Lukáš Jonov
Šarišskie múzeum w Bardejovie

Nahmen	Aszakt ucc
Derec	
Ortschafftten	
Czerna	
Dluby	
Hrab	
Jasionka	
Kriva od Krzizaw	
Luk	
Sipna	
Mala Swientkowa	
Neznajowa, od Neznanowa	
Ozena	
Radocina	
Roztein	
Skwertney	
Smrchowce	
Tdenya	
Wielka od Mala L. guzin	
Walowec	
Wysowathas	
Wielka Swientkowa	

Pol'sko

Skúmaná oblasť v Nízkyh Beskydách

Chyrowa
Czarne
Desznica
Długie
Grab
Huta Polańska
Kotań
Krempna
Mszana
Myscowa
Nieznajowa
Olchowiec
Ożenna
Polany
Radocyna
Rozstajne
Świątkowa Mała
Świątkowa Wielka
Wyszowatka
Żydowskie

Chyrowa

Chyrowú možno spoznávať dvojako. Vedú cez ňu dve cesty, ktoré ponúkajú dva úplne odlišné pohľady. Hlavným orientačným bodom je bývalá obchodná hradská cesta, ktorá vedie po východnom svahu kopca Dania (696 m n. m.) smerom k Duklianskemu priesmyku. Odtiaľ sa javí, že centrom niekdajšej dediny Chyrowa je dnes zarastený kraj cesty, ktorý ľahko prehliadnete. Chyrowa bola kedysi neoddeliteľnou súčasťou majetkov najvýznamnejších šľachtických a magnátskych rodov. Hoci sa neoddeliteľne spájala s Duklou, bola jej vedľajšou časťou, perifériou, okrajom, didaskáliami k väčšej histórii, tej s veľkým H. Dnes sa historické centrum obce nachádza nižšie, pozdĺž potoka Iwielka, ktorý preteká kotlinou. Napriek svojej topografickej polohe na okraji sa Chyrowa nezriedka ocitla na fronte – a to aj počas viacerých vojen.

Pozrime sa na chvíľu na Chyrowú s veľkým H alebo aj s veľkým Ch, pretože aj tu máme dva spôsoby interpretácie. Chyrowú, ktorá vo svojich dejinách bola najdlhšie známa ako Hyrowa, prvýkrát spomenuli už v roku 1366 ako majetok krakovského kancelára Janusza Suchywileka z obce Strzelce. Ten dedinu daroval svojim synom, čo potvrdzuje dokument Kazimíra Veľkého z 28. augusta 1366. Chyrowa je v ňom uvedená ako *Chirwatowa Wola*, čo niektorí bádatelia interpretujú ako odvodeninu od praslovanského slova „charvat”,

Chyrowa, spádová obec Dukla. Pohľad na gréckokatolícku Cirkev Bohorodičky Ochranyne v údolí potoka Iwielka

čo znamená ozbrojený, bojujúci alebo obranný. Druhý spôsob interpretácie je *Hyrowa*, od staropoľského označenia „*hyr*“, čo znamená miesto porastené hustým krovím. *Chyrowa* tiež bola istý čas (v roku 1536) známa ako *Hyrowa Valaska*, teda *Hyrowa Wołoska*. Obec bola rovnako pestrá ako valašské nárečie a rusínsky jazyk, ktorým hovorili jej obyvatelia. Za svoj charakter *Chyrowa* vďačí predovšetkým valašskému osídľovaniu, t. j. prílevu pastierskeho ľudu z juhu. Jeho stáročia trvajúca prítomnosť sa dodnes odzrkadľuje v geografických názvoch, ktoré vznikli v jeho jazyku, ako aj v pojmoch spojených s každodenným životom a s tým pre obyvateľov dávnej *Hyrowej Wołoskej* najbežnejším – t. j. pastierstvom. *Magura*, *Kýčera*, *cap*, *bača*, *salaš* sú slová pochádzajúce priamo z valašského nárečia (a teda jazyka z balkánskeho kruhu). Dnešná *Chyrowa* naďalej kultivuje svoje valašské dedičstvo založené na pastierstve, ktoré formuje kultúrnu krajinu. *Lúky*, kde sa pasie dobytky a ovce, tu stále nie sú zarastené kríkmi a stromami, čím sa zachováva stáročná nemennosť prázdnych svahov a priestraných polonín okolitých kopcov.

Chyrowa, spádová obec Dukla. Veža gréckokatolíckej Cerkvi Bohorodičky Ochrankyne

Chyrowa, spádová obec Dukla. Náhrobok pri gréckokatolíckej Cerkvi Bohorodičky Ochrankyne

Pohraničné regióny zvyčajne stratili svoj vedľajší význam počas konfliktov, najmä tých ozbrojených. Podobne aj Chyrowa, keď po susednej obchodnej hradskej ceste do nej cez horský priesmyk vtrhla „veľká história“. Oblasť, ktoré boli po stáročia domovom lemkovskej komunity, boli v poľskej histórii a geografii nazvané Údolím smrti. Mnohé storočia formovania identity a krajiny navždy zmenilo menej ako sto dní karpatsko-duklianskej operácie na jeseň 1944.

Čo nezničila vojna, bolo rozobraté a použité na obnovu domov a gazdovských dvorov v okolitých obciach. Presídlenie obyvateľov Chyrowej a ich hnutelného a nehnuteľného majetku zázrakom nepostihlo chrám, ktorý sa nachádzal nižšie v doline. Napriek svojej polohe v samotnom údolí, pri brehu potoka Iwielka, cerkev zostáva dominantou krajiny. Je jedinečná aj svojou stavbou – predstavuje spojenie drevenej lode s murovanou svätyňou a sakristiou.

Chyrowa, spádová obec Dukla. Pohľad na bývalú lemkovskú dedinu

Vyvstáva otázka: prečo? Bolo to módou alebo pragmatizmom? Aj v tomto prípade rozlišujeme hlavný a vedľajší výklad. Možno bol tvar cerkvi ovplyvnený miestnou módou. Obyvatelia Chyrowej často chodili na trh do neďalekej Dukly, kde od 15. storočia stál na námestí drevený farský kostol, ku ktorému bolo v 16. storočí pristavané murovaná svätyňa. Od nepamäti slúžili murované časti chrámov aj na obranné účely a zaručovali ochranu veriacim. Tu zohrávala hlavnú úlohu všednosť, t. j. pozemský pragmatizmus.

Murovaná časť kostola v Chyrowej sa považuje za najstaršiu. Zostala nezmenená pravdepodobne ešte od 17. storočia, hoci jej predchádzajúce drevené „verzie“ lode vyhoreli. Dnes sa na drevenom preklade lode vyníma dátum 21. jún 1780. Unikátnym prvkom jej konštrukcie je zrubová klenba, ktorá sa rozšírila až v 19. storočí. V interiéri cerkvi sa zachoval rokokový ikonostas, polychromatické maľby z počiatku 20. storočia a ikona Panny Márie s dieťaťom. Cerkev je obklopená kamennou murovanou ohradou – divoký pieskovcový kameň ju chráni pred vybrežením potoka Iwielka a obklopuje aj malý dávny cintorín pri chráme, kde sú pochovaní duchovní z Chyrowej – osobnosti, ktoré navždy spojili svoj život – aj ten večný – s touto cerkvou. V minulosti formovali miestnu komunitu, rovnako ako teraz ich pripomínajúce náhrobky – formujú vytrácajúcu sa kultúrnu krajinu tohto jedinečného údolia života a smrti.

Katarzyna Solińska

Czarne

Czarny Potok – takto znel názov kráľovskej dediny, ktorá sa spomína v privilégiách kráľa Žigmunda Augusta z 2. augusta 1569, ktorými boli tieto pozemky dané Ivanovi, šoltýsovi z obce Świątkowice. Dnes je to Czarne, kolísajúce na hranici existencie a neexistencie. Z bývalej dediny zostal takmer už len zdroj jej etymologického pôvodu – potok Czarny, ktorý preteká obcou, kde sú v súčasnosti zachované dva domy a krajina po stáročia tvorená ľuďmi, ktorí sa snažili podmaniť si divokú prírodu karpatského pohraničia. Len to a až to stačí, aby sa stala nosičkou *genius loci*, určitého prítomného, ale neuchopiteľného fenoménu miesta, ktorý naďalej priťahuje a inšpiruje po sebe nasledujúce generácie ľudí, ktorí sem prídu.

Czarne sa nachádza v údolí a od sveta ho oddeľujú hory, ktoré ho obklopujú – na severe sa tiahne Spełzły Las, hrebeň s výškou 640 m n. m., a na juhu kopec Czarna (703 m n. m.). Ešte aj dnes vidieť stopy po rozložení polí, ktoré sa tu kedysi obrábali a ktoré boli označené ako takzvané lesné lány, kde každý osadník dostal pás pôdy prechádzajúci naprieč údolím, od jedného horského hrebeňa k druhému, a dole pri potoku si postavil dom.

Potok tečúci uprostred obce Czarne – ľavostranný prítok rieky Wisłoka lemujúcej obec na východe – po stáročia vymieraval svojimi ročnými výkyvmi po sebe nasledujúce

Czarne, spádová obec Sękowa.
Božie muky v tieni stromov

historické povodne a suchá v samotnej obci. V roku 1629 malo Czarne tri gazdovstvá vlastniace pôdu a dve gazdovstvá bez pôdy. Neúrodná horská pôda (tzv. ovsená pôda, pretože sa tu vraj darilo len ovsu) predstavovala výzvu pre vtedajších obyvateľov, ktorí nezriedka odtiaľto odišli a hľadali si ľahšie živobytie. V druhej polovici 18. storočia tu postavili gréckokatolícku cerkev a Czarne sa stalo farnosťou, pod ktorú spadali susedné obce Lipne a Nieznajowa. Podľa slovníka *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* z roku 1880 mala dedina vtedy 54 domy a 330 obyvateľov zmiešanej poľskej a rusínskej národnosti. Na prelome 19. a 20. storočia sa tu ľudia živil hlavne tkáčskym priemyslom a príjmami z ťažby a destilácie ropy. V obci sa nachádzala filiálka školy, kde sa detí učili len jeden rok. Podľa sčítania ľudu z roku 1921 v obci Czarne žilo 232 gréckokatolíkov a 5 Židov.

Na prelome 20. a 30. rokov 20. storočia (počas tzv. rozkolu z Tylawy) sa Czarne, ktoré bolo dovtedy zdanlivo periférnou obcou, stalo dynamickým centrom

Czarne, spádová obec Sękowa. Pohľad do interiéru prístestnej kaplnky

náboženského a politického diania. Prepojenie náboženstva a politiky však rozdelilo komunitu – vedľa gréckokatolíckej cirkvi z roku 1789 bol postavený nový, pravoslávny chrám, čo bolo znakom odporu ani nie tak voči Bohu, ako voči gréckokatolíckym patriarchom a ich názorom. V súčasnosti v Czarnom zostal už len cerkevny areál – prázdny priestor, ktorý už nie je rozdelený na obrady a tvorí súčasť krajiny, ktorá podľahla času a viac alebo menej prirodzenému rozpadu komunity.

Napriek tomu sa v krajine ešte stále dajú rozoznať dva domy, kaplnka so zachovanou polychromatickou maľbou vo vnútri v odtieňoch modrej farby (skutočný *Domus Dei et porta caeli*, a teda Dom Boží a brána do neba), menšie božie muky, prícestné kríže a cintoríny – bývalý farský cintorín a vojnový cintorín, ktoré dokumentujú dávny život dediny, prerušený druhou svetovou vojnou a núteným vysídlením rusínskej komunity.

V obci Czarne sa zachovali len dve obytné budovy. Jedna z nich, tzv. „Kowalka“ (predpokladá sa, že do roku 1946 tam žil kováč), bola postavená v roku 1902. Je to drevená usadlosť s jednou budovou pod jednou dlhou a strmou strechou, v ktorej sa nachádzajú obytné priestory, hospodárske miestnosti, sklady a maštal'. Charakteristickým rysom tejto chyže sú stropné trámy vyčnievajúce poza zruby s ozdobnými zárezmi, ktoré tvoria široké ostrešie nad priečelím.

Technika a spôsob stavby takejto chyže sa po stáročia nezmenili, takže nie je ani tak príkladom architektúry z počiatku 20. storočia (nikto tu vtedy nepoužíval architektonické projekty a budovateľ sa len zriedka mohol pochváliť diplomom technickej univerzity), ako skôr syntézou celej technológie, prostriedkov a vedomostí vtedajších staviteľov, ktoré sa kumulovali generáciami tradícií a odovzdávaných tesárskych zručností. Je to posledné svedectvo o hmotnom dedičstve, ktoré bolo kedysi také bežné a ktoré bolo zároveň nositeľom nehmotného obsahu – zvykov, viery a niekedy aj povier, ktoré sa spolu s obyvateľmi nenávratne vytratilí. Symbolika stavby domu spájala staré obrady, priam mágiu, s hlbokou náboženskosťou. Bežne sa skladali takzvané „stavebné obety“, ktoré mali chrániť pred zlými silami, a zároveň pred zlými ľuďmi. Po položení základov, t. j. prvého venca zrubu, sa do štyroch rohov domu položil chlieb alebo prosfóra, mince, ako aj posvätené bylinky, sklo alebo kryštály. Pri takomto posvätení tzv. spidkiv (t. j. základov domu) bol vždy prítomný kňaz.

Czarne, spádová obec Sękowa. Kříž z farského cintorína

| Czarne, spádová obec Sękowa. Dnešná krajina bývalej lemkovskej dediny

Ďalším symbolom sily viery a bezmocnosti teológov sú ľudové božie muky medzi starými stromami, pripomínajúce slovanské posvätné háje. Zdá sa, že prevládajúcim faktorom je tu univerzálna potreba, ktorá nepozná hranice viery ani mená bohov, a staré lipy zarastené do lemkovských božích múk sú dôkazom, že korene civilizácie, ktorá tu kedysi žila, siahali hlbšie ako prvé historické záznamy o tejto obci.

Katarzyna Solińska

Desznica

Do Desznice vedie široká dolina, ktorej hlavnú os tvorí potok Ryj, kedysi nazývaný Deszniczanka. Táto kotlina je obklopená vysokými masívmi Kolanin (705 m n. m.), Kamień (714 m n. m.) a kopcami Walik (471 m n. m.) a Jeleń (501 m n. m.). Na Lemkovine má každý názov obce svoj vlastný význam a históriu. A práve drevené domy a hospodárske stavby postavené z dosiek a doštičiek dali dedine jej názov. Za zmienku stojí fakt, že Desznica sa medzi ostatnými lemkovskými dedinami, ktoré sú v prevažnej miere usporiadané do reťaze, vyníma svojím odlišným usporiadaním – predstavuje typickú ulicovú dedinu. Dnešná zástavba vo východnej časti osady sa nachádza na území dnes už neexistujúcej obce Hałbów.

V 16. storočí bola Desznica kráľovským majetkom. Prvé zmienky o dedinke pochádzajú z rokov 1560 a 1576, kedy kráľ Štefan Bátori potvrdil bratom Mikołajovi a Marekovi Stadnickým dve výsady oprávňujúce založiť obec na valašskom práve. Desznica sa tak stala jednou z niekoľkých dedín, ktoré tvorili statok rodiny Stadnických. Od konca 16. storočia do druhej polovice 17. storočia patrilo tunajšie šoltýstvo rodine Desznických. 18. a 19. storočie prinieslo dynamické zmeny vo vlastníctve dediny. V zozname striedajúcich sa nových majiteľov osady sú také historické

Desznica, spádová obec Krempna. Interiér božích múk so sochou Panny Márie s dieťaťom

osobnosti ako Onufry Łannik, Jan Skwarczyński, Józef Kotarski, Franciszek Gaszyński či Aron Schuss. Ako jeden z najvplyvnejších majiteľov Desznice sa javí najmä knieža Eustachy Stanisław Sanguszko – maršalek Haličského zemského snemu a neskôr miestodržiteľ Haliče. V rokoch 1928-1929 spôsobil takzvaný rozkol z Tylawy masový prechod obyvateľov na pravoslávie. Historické udalosti z prvej polovice 20. storočia spôsobili, že Desznica v podstate spustla. Demografický úpadok najprv doplnila veľká emigrácia do Ameriky, a následne prvá a druhá svetová vojna. Posledným aktom bolo „dobrovoľné“ presídlenie obyvateľov v roku 1945 do okolia Kaluša pri Ivano-Frankivsku a posledným klincom do rakvy bola deportácia na znovuzískané územia na západe Poľska, k čomu došlo v roku 1947 v rámci operácie Vísła. A tak pôvodne lemkovská Desznica, po stáročia obývaná hlavne rusínskym obyvateľstvom, dnes, bohužiaľ, úplne prišla o charakter tohto etnosu. Také je dedičstvo nemilosrdnej politiky a krutej histórie 20. storočia. Výsledkom bolo vysídlenie lemkovského obyvateľstva a osídlenie Poliakov, hlavne z obcí Kały a Skalnik. Zloženie dnešného obyvateľstva Desznice je výsledkom týchto politických rozhodnutí, ktoré boli nadiktované zhora.

Na príklade Desznice výborne vidieť, čo znamená väzba na posvätnú zem. Na kopci obklopenom starými stromami, kde už dvakrát predtým budovali drevené chrámy, bola v roku 1790 postavená ďalšia cerkev – tentokrát pre Nízke Beskydy nezvyčajná, pretože bola vymurovaná z miestneho pieskovca. Azda obava z ďalšieho požiaru podnietila miestnych k radikálnej zmene staviva. Táto jednodňová cerkev, charakteristická znakmi jozefínskeho klasicizmu, bola zasvätená svätému Demetrovi mučeníkovi. Na oboch stranách svätyne, uzavretej valcovitou apsidou, bola pristavená sakristia a pokladnica. Dnes už na strechách a cibulovitých helmiciach niet ani stopy po pôvodnej šindľovej krytine. Hneď nad kostolom, západne od chrámu, sa nachádza bývalý gréckokatolícky cintorín, kde sa zachovali kamenné náhrobky dávnych obyvateľov Desznice. Umenie kamenárov sa nedá popíeť – prostredníctvom práce svojich rúk nás títo umelci-remeselníci oslovia údernejšie, ako by to urobili slovami.

V Nížkych Beskydách nenájdeme kúska zeme, kde by neprebegli ťažké a krvavé vojny. To platí aj pre Desznicu. Od decembra 1914 do mája 1915 sa v okolí obce zvädzali tuhé boje medzi rakúsko-uhorskými a ruskými vojskami. Svedectvom o týchto udalostiach je vojnový cintorín č. 7 podľa návrhu Dušana Jurkoviča.

Slovenský architekt umne zakomponoval cintorín do okolia cerkvi, ktorá sa nad ním týči. Z juhu sa zdá, ako by sa cintorín túlil k chrámu. 38 hrobov skrýva popol 73 vojakov, ktorých tragický osud zahnal na Lemkovinu. Nikdy sa nevrátili do svojich domovov v Rusku, Rakúsku a Nemecku, hoci tam na nich niekto s túžbou čakal. Cintorín v tvare obdĺžnika lemuje plot z lámaného kameňa, ktorý vyzerá dosť stroho, rovnako ako dejiny, ktoré ho tam zanechali. Aby ste prekročili prah tejto zeme posvätej preliatou krvou, musíte prejsť veľkou kovanou bránou. Každý detail je tu pôsobivý: ticho a kríže v slnečnom svetle, nápisy na náhrobkoch, ktoré majú silný odkaz. Na jednom z nich je nápis:

Keď z rúk vám vypadli zbrane,
bratmi ste sa stali víťazov.
Na tomto kúsku posvätej zeme
vás vedno utíšila smrť.

Desznica, spádová obec Krempna. Dávna lemkovská chyža

Desznica, spádová obec Kremplna. Vojnový cintorín na úpäť Cerkvi sv. Demetria mučénika

Táto krajina má ťažkú a komplikovanú minulosť. Jej dejiny sú poznačené požiarimi, vojnami a vysídľovaním. Medzi cerkvou a vojnovým cintorínom sa nachádza ďalší príklad zložitej histórie Desznice. Sú to hroby tunajších pravoslávnych farárov. Miestni si spomínajú na tragický príbeh tunajšieho kaplána, ktorý v roku 1944 zahynul rukami neznámych katov. Koľko krvi musí vstrebať táto zem, aby bola jej obeta konečne prijatá?

Pri odchode z Desznice smerom na Świątkowú môžete vidieť unikátne božie muky postavené na stupňovitej päte. Podľa miestnej tradície sa ich základ a stĺpový driek natierajú vápnom, a aby kopulovito ukončená strecha lepšie zapadala do prírodnej krajiny, jej vrchná časť je vyrobená z prírodného pieskovca. Celok korunuje kovaný kríž, ktorého ramená zapadajú do belasého záberu oblohy. Nika má valenú klenbu, a jej železné dvierka boli kedysi presklené. Po oboch stranách ju lemujú dva pilastre, z ktorých hlavíc stúpa reliéf s motivom vinnej révy. V nike sa skrýva drevená polychrómovaná socha Panny Márie s dieťaťom. Anonymný umelec preukázal skutočné remeselné majstrovstvo. Pokojom vyžarujúci Ježiš sa túli k svojej matke a opiera sa o jej materinské rameno. Symbolicky sa lúči alebo víta cestujúcich s nádejou, že budúcnosť, ktorá ich čaká, bude pre nich milostivejšia.

Łukasz Stachurski

Prázdná cesta vinúca sa údolím – bývalá dedina Długie – lemkovské Dołhe. Cesta, nomen omen, je mimoriadne zdĺhavá, najmä preto, že je výnimočne pustá. Jedinými stopami „dávnych civilizácií“ sú prícestné kamenné kríže, božie muky a kaplnky, ktoré sťa hraničné kamene vymedzujú hmatateľnú hranicu dôb. Kde sa začína Długie a kde končí – geograficky aj historicky?

Vyrovňovanie účtov s časom je neustálym prepočítavaním bilancie, a teda večného „mal dať a dať“. Takto historicky zaznamenané v účtoch počiatky obce Długie siahajú do 16. storočia (rodina Stadnických kupuje šľachtickú dedinu Długie od rodiny Wojszykovicov), a koniec sa datuje do 20. storočia, keď druhá svetová vojna a politické zúčtovanie, pri ktorom sa vina pripisovala takmer 150 pravoslávnyim občanom a ich nezavinenému etnosu, zanechali dedinu s negatívnym zostatkom – má dať a nemá nič. Dlhú existenciu dediny odsúdila história na zdĺhavé pretrvávanie až po dnešok, pričom ľudia boli vysídlení a ich domy spálené alebo zbúrané. Zostali len prícestné kríže, často dekompletované a ochromené...

Vystopovať geografický začiatok alebo koniec je ťažšie; všetko závisí od toho, odkiaľ prídeme, kto sme a kam smerujeme. Ak do centra pozornosti zoberieme obec Długie, táto

Długie, spádová obec Sękowa. Socha Panny Márie s dieťaťom v božích mukách z roku 1869

dedina je univerzálnym spojovacím článkom ako medzi obcami Wyszowatka a Czarne, tak aj medzi obchodnými centrami ako Dukla a Gorlice, a spája aj dve dnešné vojvodstvá – podkarpatské a malopoľské.

Pri pohľade na kultúrnu krajinu obce – na túto syntézu geografických a historických faktorov – sa treba osobitne sústrediť najmä na to, čo už nie je. Tu pomáha takzvaná vidiecka archeológia, a teda dôkladné štúdium vzťahov medzi ľuďmi a vecami, ktoré vytvorili a zanechali po sebe. Svedectvom stáročí formovania krajiny človekom sú okrem iného stále rastúce sady pri domoch, dnes už vo forme ojedinelých divokých ovocných stromov, ktoré doteraz označujú polohu studní a kamenných podmuroviiek lemkovských chýž. Stále ešte rozoznať tvar dlhých polí, ktoré sa kedysi tiahli medzi kopcami, a ešte aj dnes sú označené pozdĺž medzí položenými poľnými kameňmi (vo forme malých múrikov), ktoré boli odstránené spod pluhu v časoch, keď sa tu oralo.

Archeológia tak zachováva v dejinách bežný každodenný život, zatiaľ čo dejiny umenia zvyčajne dokumentujú a zachovávajú vytvorené predmety, ktoré majú tvar adekvátny svojej dobe a autorovi. Zvlášť dôležité pre históriu a umenie celého regiónu sú dve kamenné božie muky z obce Długie, ktorých fundátorom bol v roku 1869 Michał Kusajło a ktoré vykonal Iwan Dutkanowycz z Bartného. Prvá z nich – božie muky, pôvodne zakončené kovaným krížom, s nikou uzavretou kovanými dvierkami – predstavuje v nike celú postavu Panny Márie s dieťaťom, vyrezanú z pieskovca. Matka Božia stojí v hieratickej póze, v pravej ruke drží žezlo s reliéfom a na ľavom ramene nesie Ježiška, ktorý drží malú zemeguľu. Obidve postavy nemajú hlavy. Druhou historickou pamiatkou malej sakrálnej architektúry – tiež fundovanou Kusajłom – je vysoký prícestný kríž, jeden z najstarších zachovaných v regióne, ktorý v súčasnosti stojí uprostred polí nad vojnovým cintorínom. Okrem zhody fundátora a dátumu vzniku oboch diel je možné vidieť aj štýlové podobnosti vo forme vykonania samotných nápisov, čo naznačuje, že boli vytvorené v tej istej kamenárskej dielni. Okrem epitafov, ktoré sa zachovali v kameni, sa rodina Kusajłovcov zapísala do dejín aj tým, že v 20. rokoch 20. storočia (počas tzv. rozkolu z Tylawy) poskytla svoje pozemky na výstavbu novej pravoslávnej cirkvi. Bol to druhý chrám postavený v obci Długie a vybudovali ho v blízkosti starej gréckokatolíckej cirkvi, v ktorej bol zvon pochádzajúci ešte z roku 1608.

Kotlina, v ktorej sa nachádza Długie, sa v zime 1915 stala dejiskom intenzívnych bojov. Miestni vo svojich spomienkach nezabudli na ranených vojakov, ktorí vo dne, v noci ležali v snehu a prosili o pomoc, ktorú im však nebolo možné poskytnúť z dôvodu rakúskeho ostreľovania. Tieto udalosti pripomína vojnový cintorín č. 44, ktorého vznik a následné dejiny boli rovnako zložité ako dejiny miesta, kde bol založený. Cintorín navrhol v roku 1916 Slovák Dušan Jurkovič. Zapadá do príhodne štylizovaného slovanského jazyka foriem a potreby Habsburgovcov zviditeľniť svoju imperiálnu prítomnosť. A to prostredníctvom Denkmalu – pamätníka pripomínajúceho rakúsky Ordnung a pragmatizmus, ktorý vyžadoval, aby boli polia očistené od tel (z hygienických a humanitárnych dôvodov), zatiaľ čo ten istý pragmatizmus diktoval, aby boli obyvatelia obce Długie

Długie, spádová obec Sękowa. Vojnový cintorín č. 44 (navrhol Dušan Jurkovič)

poslaní do tábora Talerhof za kontakty s ruskými vojakmi (čo tiež často vyplývalo z hygienických a humanitárnych dôvodov). Vojnový cintorín, obkolesený kamennou ohradou a pozostávajúci z drevených latinských krížov a vyrezávaných lotrinských krížov, zapadol do okolitej krajiny a nakoniec s ňou úplne splynul. Vďaka projektom, ktoré sa zachovali v slovenských archívoch, bolo možné v roku 2018 obnoviť jeho pôvodnú formu v súlade so zámerom tvorca.

V blízkosti vojnového cintorína na brehu rieky Wisłoka sa nachádza bývalý farský cintorín. Malá oplotená plocha chráni posledné zachované náhrobky a kríže. Medzi nimi vynikajú mohutné podstavce krížov s figurálnymi reliéfmi v stupňovitých nikách. Pred polstoročím ešte niesli stopy svojej pôvodnej polychromatickej výzdoby. Dnes ich farbiva len mach a lišajníky, ktoré ich dôkladne pokrývajú, pričom postavám svätých dodávajú výrazne

Długie, spádová obec Sękowa. Kríž z farského cintorína

nekanonické pigmenty – červené, zelené a žlté tváre a rúcha, a aktuálnej krajine – obrazoborecký nádych.

Katarzyna Solińska

Grab

Idúcky dolu kopcom Grabska Górka prejdeme okolo Ožennej a prídeme na ďalšie miesto terénneho výskumu. Pocit, že sa nachádzame „v pohraničí“, na tomto mieste nadobúda jedinečný charakter. Rozkošatené hraby, ktoré sú roztrúsené po dedine, kedysi pravdepodobne sprevádzali lemkovské chyže. Domov tu už dnes nezostalo ani za mak, neprežili skúšku času, ale hrabové stromy stále stoja a načúvajú vetru dujúcemu z priesmyku. Teraz je už jasné, odkiaľ sa vzal názov dediny. Áno, dedina Grab je samotným srdcom Lemkoviny.

Históriu obce Grab píše vojny a konflikty. V druhej polovici 18. storočia sa v okolí pohybovali tábory barských konfederátov. V jednej z bitiek, ktoré tu boli zvedené s Rusmi na začiatku roku 1770, bol vraj ranený samotný Kazimierz Pułaski. Ani nie 100 rokov neskôr prešli Grabom ruské vojská s cieľom potlačiť maďarské povstanie za nezávislosť v rokoch meruôsmych. Neskôr prišli dve kruté svetové vojny. Ich koniec nepriniesol pohraničným oblastiam nič dobré. V roku 1945 bola väčšina obyvateľov Grabu násilne presídlená do ZSSR. Ostatných v roku 1947 deportovali na znovuzískané územia na západe Poľska v rámci operácie Visla.

Dnes o dôležitosti tejto krajiny a krvavých bojoch, ktoré sa tu zviadli, svedčia v obci dva vojnové cintoríny. Hroby sú závetmi vojakov, ktorí tu padli. Zabili ich guľky alebo zamrzli počas bojov na konci roku 1914 alebo začiatkom roku

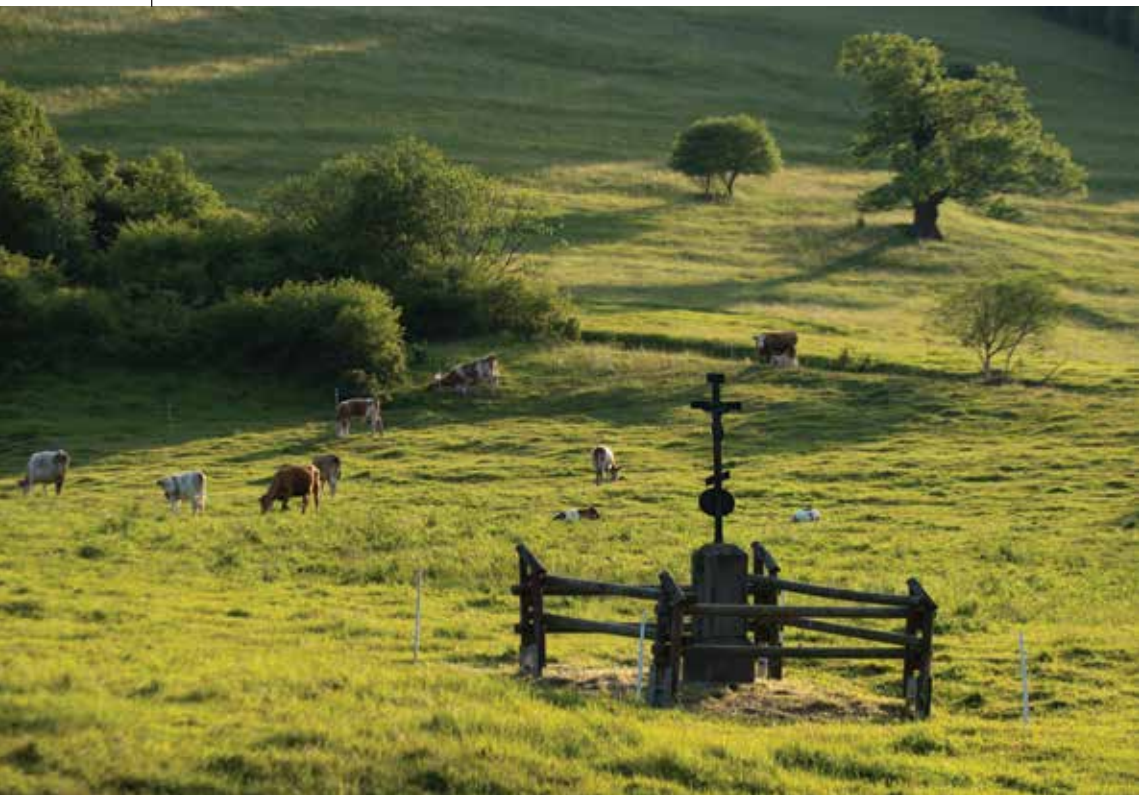
Grab, spádová obec Krempana. Vojnový cintorín č. 4 (navrhol Dušan Jurkovič)

1915. Podľa učebníc bojovali o karpatské priesmyky. Skutočne mali na pamäti tento zámer? Alebo skôr mysleli na svojich blízkych? Na tomto mieste odpočíva viac ako 140 padlých vojakov z oboch strán – tak z rakúskej, ako aj ruskej armády. Základným predpokladom bádateľskej inženerie sú diťníky padlých. Tí odpočívajú v polkruhu v tieni hrabov. Určite mali svoje sny a plány do budúcnosti, no vojna všetko zmarila. Smrť druhov, ktorí sa vzájomne sprevádzali pri vojnovom ťažení, ich navždy spojila s týmto miestom.

Keď prejdeme pomedzi kamenné pylóny pokryté kamennou strieškou, cez vŕzgajúcu bránku sa dostaneme na cintorín č. 4. Podobne ako mnohé iné beskydské nekropoly z prvej svetovej vojny, aj túto navrhol Dušan Jurkovič. Je to rozhodne jeden jeho najzaujímavejších projektov v I. obvode cintorínov. Pôvodné dispozičné riešenie bolo naprojektované v tvare štvorlístka. Dnes už tento štvorlístok, obklopený zemným valom a lemovaný kamennými doskami, nie je natoľko výrazný. Ústredným miestom cintorína je stále

Grab, spádová obec Krempana. Lemkovský kríž uprostred lúk

Grab, spádová obec Krempna. Lemkovská chyža v tieni hrabu

vysoký šindľový svätostánok. Kontemplatívny ráz miesta umocňuje nápis vytesaný na jeho podstavci:

Ak vážič chcete obeť tejto vojny
Ku sláve a cti na druhej strane váh
Pridajte ešte znovuzrodenú dušu národa
A miska váh s tým, čo bolo stratené, sa ľahko zodvihne

Dramatický charakter miesta zdôrazňuje nápis na jednom z hrobov:

Zastavte sa
Azda je medzi nami ten
Ktorého ste milovali?

V obci Grab sa nachádza ešte jeden vojnový cintorín – č. 5. Pôsobí úplne iným dojmom ako vyššie spomenutá nekropola. Zovretý medzi domami, bez možnosti nadýchnuť sa a bez širšieho priestoru. A predsa v sebe skrýva takých istých hrdinov.

Grab, spádová obec Kremrna. Kríž z farského cintorína s ornamentálnymi a figurálnymi motívmi

Do tejto kultúrnej krajiny by tiež perfektne zapadla stará gréckokatolícka cerkev zasvätená svätcom Kozmovi a Damiánovi. Bohužiaľ, nezachovala sa do našich čias. O význame farnosti môže svedčiť skutočnosť, že v minulosti boli jej súčasťou dediny ako Wyszowatka, Ożenna, Rostajne, Długie, Świątkowa Mała a Nieznajowa. Chrám vyhorel po zásahu blesku v roku 1952. V 70. rokoch 20. storočia tu bol postavený drevený kostol zasvätený Panne Márii Snežnej. Dnes slúži veriacim oboch obradov. Našťastie sa zachoval dárny farský cintorín hneď za kostolom. Cintorín v Grabe je jedinečný. Na tomto mieste sa snúbi duchovný zážitok s umeleckým. Nájdete tu diela z rúk sochárov ako Wasyl Gracoń, Iwan Szatyński či Wojciech Serwoński. Svoju prácu dobre odvedli aj ďalší bezmenní kamenári a kováči. Vďaka ich zručnosti tu dnes môžeme obdivovať bohatstvo ľudového pohrebného umenia: kvetinové ornamenty, postavy Spasiteľa, jeho matky a svätcov východného obradu

Na záver ešte jedna drobná úvaha. V obci Grab sa dodnes zachovalo mnoho prícestných krížov, kaplniek a božích múk. Tieto pamiatky sú veľmi pôsobivé a umelecky sa medzi sebou odlišujú. Niektoré z nich majú prirodzenú farbu pieskovca, iné sú natreté do modra. Zvyčajne sú zakončené kamenným cibulovitým krytom alebo liatinovým krížom. Ako je všeobecne známe, pieskovec je vydaný na milosť času a ľuďom. A hoci čas je neúprosný, ľudská ruka dokáže napáchať oveľa hlbšie rany. V poslednej dobe sa dedina stala miestom smutných úvah o tragických dôsledkoch „zachraňovania“ kultúrneho dedičstva. Minulý rok sa Grab, podobne ako viaceré ďalšie lemkovské dediny, zaradil k obetiam bezhlavých renovačných zásahov. Pamiatkar je ako lekár. Aj on je viazaný zásadou: *primum non nocere* – predovšetkým neškodiť. Žiaľ, v tomto prípade konzervátor túto základnú lekciu nezvládol a smutným výsledkom sú dnes nezvratné škody. Je čas pomaly opustiť dedinu plnú hrabov – dedinu, za ktorú sa bojovalo a prichádzalo o život. Nechtiac sa stávame súčasťou príbehu, ktorý vedie k ďalšej zabudnutej lemkovskej osade.

Łukasz Stachurski

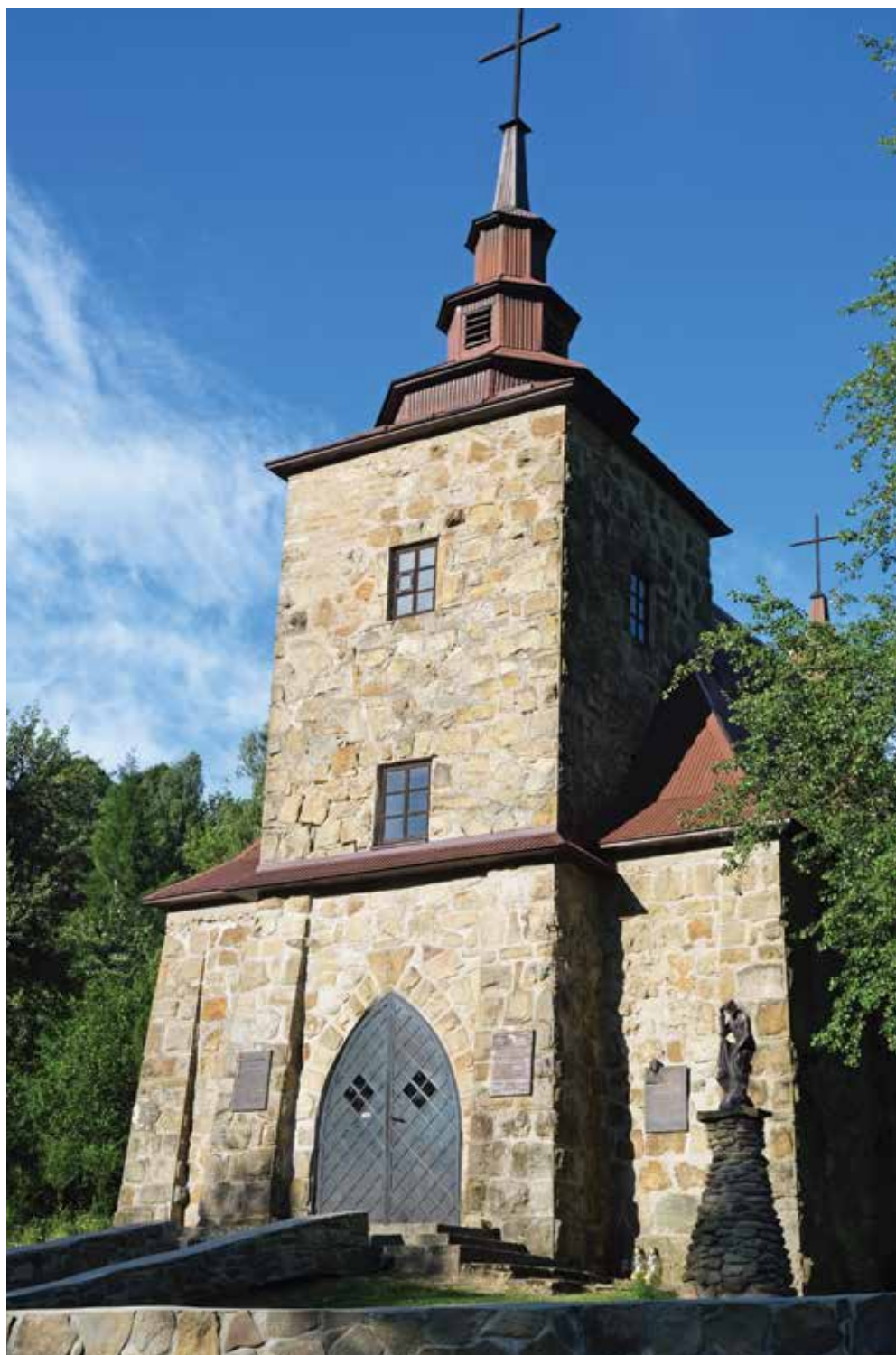

Huta Polańska

Nízke Beskydy – v pohraničnom pásme od Mszanej na východe po Radocynu nazápade – boli pôvodným domovom Lemkov – usadilo sa tu totiž rusínske obyvateľstvo gréckokatolíckeho a pravoslávneho vierovyznania, ktoré budovalo svoje dediny plné chýž, kaplniek, božích múk a prícestných krížov, s centrálne umiestnenou cerkvou a cintorínom. Na mape osídlenia sa však našli aj výnimky. Jednou z nich bola Huta Polańska – enkláva rímskokatolíckych osadníkov, ktorá tvorila poľský ostrov v morí rusínskych dedín. Dávnejšie to bola samostatná osada, dnes je to takmer neobývaný laz obce Polany. Bývalých obyvateľov Huty Polańskiej, ktorí ešte ako deti museli opustiť svoje domovy počas vojny, dnes stretnete v Polanoch alebo Myscovej. Radi sa podelia o spomienky na svoju otcovizeň, o ktorú navždy prišli. Každý, kto zavíta do Huty Polańskiej, narazí na výrazné kontrasty. Prvotné nadšenie z prírodnej krásy malebných lesnatých kopcov, divokých potokov a kvetnatých lúk strieda tiesnivý pocit osamelosti a opustenosti. Kultúrna krajina tu zdanlivo úplne stratila antropogénne prvky – chýbajú tu ľudia, ich domy a záhrady.

Zo severu do Huty Polańskiej vedie cesta zo susedných Polian. Obec leží v údolí potoka Hucianka, ktorý je ľavostranným prítokom rieky Wilsznia. Z juhu je osada ohraničená sedlom Mazgalica (587 m n. m.), po ktorého

Huta Polańska, spádová obec Kremplna.
Kostol sv. Jána z Dukly a sv. Huberta

Huta Polańska, spádová obec Kremplna. Kostol sv. Jána z Dukly a sv. Huberta

hrebeni sa tiahne poľsko-slovenská hranica, z východu ju obklopujú zase svahy Czertežu (683 m n. m.) a na západe ju uzatvára masív Czerszla (731 m n. m.). Obec má dlhú a tragickú históriu. Bola založená pravdepodobne v 16. storočí ako majetok rodu Stadnických zo Žmigródu, ktorý mal erb Szreniawa. Podobne ako v prípade dediny Grab, aj tu zanechal silnú stopu príbeh Barskej konfederácie. Medzi zmienkami o bývalých majiteľoch Huty Polańskiej záhodno spomenúť jednu mimoriadne zaujímavú epizódu. Na konci 19. storočia totiž dedina patrila Augustovi a Karolovi Thonetovcom, majiteľom továrne „Bratia Thonetovci“ – najväčšieho výrobcu nábytku v Poľskom kráľovstve. Obec však nevďačí za svoj názov slávnemu ohýbanému nábytku, ktorého najznámejším príkladom bola legendárna „stolička všetkých stoličiek“. Svoje meno dostala vďaka inému remeselnému odvetviu, a zároveň odlišnému, avšak rovnako ušľachtilému produktu – sklu. Dnes ťažko povedať, kedy boli v tejto oblasti založené prvé sklárske manufaktúry. Vznik miestnej sklárne bol možný vďaka príchodu špecializovaných remeselníkov z oblastí Karpát.

Svetové vojny sa do histórie obce zapísali ako skutočná katastrofa. Počas tej prvej ustupujúci Rakúšania vypálili väčšinu zástavby. Rozhodujúci úder a definitívny zánik Huty Polańskiej priniesla Karpatsko-duklianska operácia. Odvtedy osada, ktorá bola zničená delostreleckou paľbou, prakticky prestala jestvovať. Huta Polańska, rovnako ako neďaleká Ciechania, bola zrovnaná so zemou. Utekajúci ľudia museli hľadať útočisko v okolitých dedinách.

Dnes je symbolom fungujúcej enklávy v obci Huta Polańska kamenný Kostol sv. Jána z Dukly a sv. Huberta, ktorý stojí osamotený na poľane. Ide o filiálku Farnosti Panny Márie Čenstochovskej v Polanoch. V minulosti bola drvivá väčšina obyvateľov obce poľského pôvodu a rímskokatolíckeho vierovyznania. Najbližší kostol sa nachádzal vo vzdialenej farnosti v Nowom Žmigróde. Preto sa na konci 19. storočia medzi obyvateľmi osady zrodila myšlienka postaviť vlastný chrám. V roku 1902 prišiel prvý krok – obyvateľ Huty Polańskiej Jan Frankiewicz vtedy daroval pozemok na výstavbu nového kostola. Stavebné práce sa začali až v roku 1935 a dokončené boli v júni 1939. Slávnostná vysviacka nového chrámu bola naplánovaná na prvú septembrovú nedeľu tohto pamätného roku. Toho sa však nedočkal; chýbali tri dni. 1. septembra 1939 Nemci zaútočili na Poľsko a rozpútali

druhú svetovú vojnu. Počas nej bol chrám vážne poškodený a postupne sa premenil na ruiny. Dlho sa čakalo na jeho rekonštrukciu, pretože opustenému údoliu chýbal najdôležitejší faktor – obyvatelia. Napriek mnohým nepriazňam osudu mal tento príbeh šťastný koniec. Chrám sa napokon dočkal obnovy a vysviacky. Jedným z tichých hrdinov bol kňaz Jan Delekta – farár v susednej obci Polany, ktorý sa zaujímal o jeho osud a prišiel s myšlienkou ho obnoviť. V roku 1998 bol chrám vysvätený. Dávna dedina dostala naspäť kamenný kostol, hoci tu niet žiadnych veriacich. Dvakrát do roka – na sviatky jeho patrónov – majú miestni obyvatelia a turisti možnosť prekročiť prah chrámu.

Dávnych obyvateľov Huty Polańskiej tiež pripomínajú božie muky z divokého a lámaného kameňa. Je to jednopodlažná, neomietnutá budova s kuželovitou strechou. V prednej časti sa v obdĺžnikovej nike s oblúkovitým zakončením nachádza moderná plastika Panny Márie medzi kvetmi.

Huta Polańska, spádová obec Krempna. Božie muky z divokého kameňa

Je – podobne ako neďaleký kostol – desakralizovaná, našťastie ešte nebola vymazaná z krajiny a histórie.

Łukasz Stachurski

Kotań

Po ceste medzi Krempnou a Świątkowou natrafíme na rozľahlú dolinu Wisłoky. Na juhu ju obklopujú kopce Kiczera (501 m n. m.), na východe Ryszkówka (509 m n. m.) a na severovýchode Szczeb (571 m n. m.).

Kým dnes je toto územie srdcom Magurského národného parku Magura, kedysi bolo centrom Lemkoviny. Nachádza sa tu aj malá osada Kotań. Prvé zmienky o nej pochádzajú z roku 1581, kedy patrila bieczskému panstvu. Dedinu vtedy obývalo hlavne rusínske obyvateľstvo. Tesne pred druhou svetovou vojnou tu žilo 350 ľudí, z ktorých 345 bolo lemkovského pôvodu a len 5 poľského. Život tunajších ľudí nebol počas uplynulých storočí ľahký. Aj keď práve nezúrila vojna, ktorá prinášala záhubu a skazu, družiny beskydských zbojníkov rabovali a vypaľovali domy a hospodárstva. Tvrdé podmienky drsnej hornatej oblasti vyformovali ľudí pevného charakteru. Žiaľ, ani ten však nestačil na to, aby odolali drvivému tlaku dejín poznačených vojnami a necitlivým politickým zásahom, ktoré nasledovali po vojne.

Pozdĺž potoku Kiczera sa dostaneme do centra niekdajšej dediny. Dnes tu nenájdeme žiadny život, väčšina obyvateľov bola totiž vysídlená. Na výrazne vyvýšenom teréne medzi stromami, z ktorých najväčší tieň vrhá rozkošatená stará lipa, sa nachádza historický komplex pozostávajúci z drevenej cerkvi, lapidária okolo nej a farského cintorína, ktorý sa k nej túli na západnej strane. Ide o bývalú

Kotań, spádová obec Krempna. Budova Cerkvi sv. Kozmu a sv. Damiána s aditívne radenými priestormi

gréckokatolícku Cerkev sv. Kozmu a sv. Damiána, ktorá dnes slúži veriacim ako rímskokatolícky Kostol sv. Antona. Pravoslávna farnosť bola v Kotani založená na prelome 16. a 17. storočia, čo naznačuje, že dnešná stavba zrejme stojí na mieste staršieho chrámu. Svedčí o tom rovnako aj najstarší zvon v Kotani z roku 1629. Cerkev zrubovej konštrukcie severozápadného typu patrí k najkrajším ukážkam drevenej architektúry v Lemkovine. Je to orientovaný trojdielny chrám s aditívne radenými priestormi. Na pozadí oblakov dokonale vynikajú proporcionálne sa zmenšujúce tvary striech. Chrám má jasne oddelenú svätyňu, širšiu loď a najmenšiu zo všetkých častí – babinec s podlubím v prízemí. Dominantou masívnej veže-zvonice je falošná izbica s vertikálnym debnením, ktoré na každej strane členia tri arkádové svetlíky. Vysoká zvonica, majestátne sa týčiaca nad babincom, ako aj nižšie vežičky nad loďou a svätyňou, majú cibulové helmice so slepými lucernami. Celá stavba je zakončená kovanými krížmi na polmesiachoch, ktorých ladné proporcie svedčia o vysokej úrovni miestneho umeleckého kováčstva.

Kotaň, spádová obec Krempna. Detail dverí Cerkvi sv. Kozmu a sv. Damiána

Kotań, spádová obec Krempna. Dá vna lemkovská chyža

Kostol je obklopený drevenou ohradou postavenou na kamennom základe so šindľovou striedkou a malou brávkou. V roku 1763 vydal veľký korunný zástavník Franciszek Ferdynand Lubomirski, erb Szreniawa, dokument, ktorým poskytol pozemok na výstavbu cerkvi. Tá bola postavená v roku 1782 ako filiálka gréckokatolíckej farnosti v Krempnej. Po vysídlení dediny po druhej svetovej vojne nepoužívaná a opustená cerkev chátrala. Až v rokoch 1962–1963 sa dočkala dôkladnej opravy. Silne poškodenú budovu museli zbúrať a pod dohľadom pamiatkového úradu bola zrekonštruovaná. Počas rekonštrukcie prešli všetky konštrukčné prvky konzerváciou a následnou spätnou montážou. Po nevyhnutných opravách a doplnení chýbajúcich častí bola obnovená aj dávna šindľová krytina.

Každé dejiny, aj tie lemkovské, majú svojich hrdinov. Výnimkou nie je ani obec Kotań. Hoci je kameň oveľa trvácnejší než drevo, aj on podlieha nezvratnej skaze a hrozbe zabudnutia. Latinské slovo *lapis* (kameň) dalo meno miestam, ktoré sa stali útočiskom kamenných architektonických prvkov, detailov,

Kotaň, spádová obec Kremplna. Kríž s chýbajúcou postavou ukrižovaného Krista

náhrobkov, sôch, pomníkov či epigrafických nápisov. Táto myšlienka, podporená potrebou zachovať kultúrne dedičstvo Lemkoviny, stála pri zrode iniciatívy vytvoriť lapidárium pri cerkvi v Kotani. Práve tu sa na začiatku 60. rokov 20. storočia Olgierd Łotoczko, historik umenia a konzervátor pamiatok, rozhodol vytvoriť stálu expozíciu lemkovskej malej sakrálnej architektúry. V tieni chrámu tak vznikla svojrázna zbierka viac ako dvadsiatich kamenných náhrobkov a prícestných sôch, ktoré pochádzajú okrem iného z Nieznajowej, Żydowského a Ciechanie. O lapidáriách sa toho napísalo už veľa a tento fenomén má svojich zástancov i odporcov. Kým jedni považujú tieto zbierky za formu ochrany kultúrneho dedičstva, iní ich považujú za drancovanie historickej krajiny. Príklad obce Kotań však jasne dokazuje, že v boji proti úplnému zániku stôp minulosti ide o správnu a účinnú cestu. Nič však nie je večné. Na to, aby dedičstvo dávnych obyvateľov Nízkyh Beskýd sa podarilo zachovať pre budúce generácie, bude potrebné vynaložiť ešte veľa úsilia.

Farský cintorín v obci Kotań dnes vyvoláva tichú túžbu po svete, ktorý je nenávratne preč. Akoby to potvrdzoval aj kríž, na ktorom chýba Ukrižovaný. Kultúrna krajina obce však, našťastie, nie je úplne zbavená stôp minulosti. Zachovalo sa tu niekoľko chýž – pamätníčok predvojnového obdobia, a stále tu stoja božie muky i prícestné kríže. Nie všetko sa teda odtiaľto vytratilo.

Łukasz Stachurski

Krempna

V Krempnej sa pretínajú multikultúrne kruhy vplyvov a ozveny starého sveta. Prvá svetová vojna pokryla miestnu krajinu cintorínmi – pomníkmi navrhnutými Dušanom Jurkovičom, druhá svetová vojna túto oblasť spustošila a zanechala stovky bezmenných svedectiev o dedičstve jej dávných obyvateľov. Chcelo by sa povedať, že to bolo jednoducho dobou a bola to prirodzená generačná zmena, avšak na zmenách, ktoré sa tu odohrali, nebolo bežné ani prirodzené skoro nič.

Krempnu formovalo vzájomné prenikanie nemeckej a valašskej kultúry. Obec, nachádzajúca sa v meandri Wisłoky, ktorá sa v tomto mieste široko rozlieva, bola v prvej polovici 15. storočia nemeckou kolóniou s názvom *Krummbach* (nemecky: *krumm* – *krivý*, *bach* – *potok*). Neskôr patrila rodu Stadnických a v nasledujúcich storočiach sa jej majitelia často menili (Wiśniowiecki, Radziwiłłowci, Bobowski, Grzembski, Stadnicki, Zubrzycki, Cichońowci, Dankiewiczowci, Lewicki a Potulicki).

V roku 1786 v Kuropatnického diele *Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi...* bola Krempna opísaná takto: „Krempna. Rusínska dedina, známa svojou sklárskou hutou a veľkými neprístupnými lesmi“. Prevádzka huty bola v tej dobe striktné závislá od lesov. Palivom používaným na dosiahnutie teploty a roztavenie skla

Krempna, spádová obec Krempna. Detail z vojenského cintorína č. 6 na kopci Łokieć (navrhol Dušan Jurkovič)

KAPLICZKA

W

KREMPNEJ

2025 r

Krempna, spádová obec Krempna. Božia muka

bolo drevo, ktoré často kontaminovalo roztavený kremík. Pôda bohatá na oxidy a kovové rudy dodávala miestnemu sklu zelenkastú a medovú farbu. A drevené uhlie, ktoré sa dostalo do skla, zanechávalo pri horení charakteristické vzduchové bubliny.

V dnešnej kultúrnej krajine sa zachovalo množstvo budov v rôznom stave a v rukách rôznych majiteľov. Patria medzi ne tradičné chyže či sýpky (sypance). Niektoré z nich sú príkladmi viacstavbových lemkovských usadlostí. Iné sú zas klasickými ukážkami súvislej stavby, kde sa pod jednou spoločnou – často až 30 metrov dlhou – strechou nachádzali obytné, hospodárske, skladové aj výrobné priestory. Po stáročia sa v Krempane rozvíjal obchod a remeslá. Jedna z interpretácií názvu obce ho odvodzuje od slova „kram“ (nemecké Kram – stánok na predaj, tovar, obchod), čím priamo spája vznik a základ existencie Krempane s obchodnou cestou do Bardejova, ktorá

Krempna, spádová obec Krempane. Vojnový cintorín č. 6 na kopci Ľokiec
(navrhol Dušan Jurkovič)

ňou prechádza. Remeslo neskôr nadobudlo priam priemyselný rozmer, keď v Krempnej zriadili parnú pílu, čím sa výrazne zefektívnilo spracovanie dreva, ktoré sa neskôr používalo napríklad na ručnú výrobu šindľov – tradičnej strešnej krytiny v celom regióne.

Ozveny niekdajšieho života v Krempnej dodnes nájdeme v detailoch – napríklad v osemramenných krížoch vyrezávaných do dverových prekladov. Takéto znaky mali apotropaický význam, t. j. mali odháňať zlo, aby sa bálo prekročiť prah domu. Toto zlo mohlo mať ľudskú (fyzickú) alebo duchovnú podobu. Vzhľadom na svoju tranzitnú úlohu Krempnú často postihovali epidémie. Jednou z najzávažnejších bola epidémia cholery v roku 1849. Chorobu prinieslo cárske vojsko, ktoré išlo obcou s cieľom potlačiť maďarské povstanie v rámci – ešte vtedajšej – pomoci rakúskym oddielom.

Dozvukom vzdialených (konkrétne viedenských) a neočividných (prichádzajúcich cez Maďarsko) vplyvov v Krempnej je forma miestnej malej sakrálnej architektúry – kamenných božích múk. V dobe rozdelenia Poľska reformy zavedené v týchto oblastiach rakúskym cisárom Jozefom II. v uniatskych diecézach Haliče často nariaďovali výstavbu takzvaných typických jozefínskych cerkví známych ako „oficiálne“ kostoly. Murovaný kostol *Landspfarrkirche* v lemkovskej verzii integrálne spája dominantnú vežu s jednoduchým kubickým telesom a plynulou líniou rímsy vytvorenou v omietke v hornej časti veží. V takýchto cerkvách sa nezriedka inštalovali vežové hodiny, a preto boli rímsy tvarované do polkruhových oblúkov, kde sa nachádzali ciferníky hodín. Keďže prostriedky z cirkevného fondu niekedy nepostačovali na výstavbu novej murovanej cerkvi s hodinami, farnosti hľadali iné cesty. Stavali sa teda murované kaplnky, ktoré boli miniatúrami cerkví a do detailov napodobňovali tvar hodinových veží s profilovanými rímsami, hoci v skutočnosti takéto hodiny na nich chýbali. Masívne božie muky v Krempnej sa svojím vzhľadom odkazujú na jeden z najznámejších kostolov *Landspfarrkirche* v maďarskom Mariapócs, pútnickom mieste karpatských uniátov.

Drevená cerkev v Krempnej je jednou z najcharakteristickejších stavieb tejto časti západnej Lemkoviny. Postavená bola v roku 1782 na mieste pôvodného chrámu (ktorý tam stál 275 rokov), ako informuje ručne vyrezávaný nápis, ktorý sa dnes nachádza nad vchodom do lode. Cerkev

Krempna, spádová obec Krempna. Gréckokatolícka Cerkev sv. Kozmu a sv. Damiána

Krempna, spádová obec Krempna. Masový hrob na Hałbowskiom priesmyku

sa vyznačuje lomenými strešnými plochami, stupňovitými stenami a šindľovými cibulovými helmami s farebnými slepými lucernami. Veža, ktorá je dnes prepojená so samotným kostolom, bola (podľa niektorých) postavená na začiatku 18. storočia a patrila už predchádzajúcemu chrámu, ktorý stál na tomto mieste. Zo zariadenia sa zachoval štvorradový ikonostas z prvej polovice 19. storočia, fragmenty ikonostasu z roku 1664 a polychromatická maľba z konca 18. storočia, t. j. z doby, keď bol postavený terajší chrám.

Počas prvej svetovej vojny sa vedľa cerkvi nachádzala poľná nemocnica. Priamym dôsledkom jej prítomnosti a činnosti je vojnový cintorín č. 6. Ten vyformoval, ba skôr si takmer podmanil krajinu na miestnom kopci. Dnes je to lesnatý areál, ktorý bol kedysi holým kopcom. Jeho dominantou bol cintorín vo forme kamenného kruhu s akýmsi oltárom alebo starovekým chrámom, napodobňujúcim formu monopteru, s vavrínovým vencom tvoriacim symbolickú klenbu otvorenú k nebu. Nápis vyrytý na stĺpoch v nemčine hlásia: „Aj keď ste zomreli, žijete ďalej v spomienkach, v láske a v požehnanom mieri“ a „Bojovali sme proti sebe zoči voči, vstaneme z mŕtvych bok po boku“.

Z architektonického hľadiska ide o jeden z najzaujímavejších príkladov vojnových cintorínov navrhnutých slovenským architektom Dušanom Jurkovičom. Vyznačuje sa precíznym sochárskym stvárnením – pozornosť pútajú najmä tváre so sochárskymi, antickými rysmi vytesanými do kamenných stĺpov, ktoré asociujú germánske legendy o Nibelungoch.

Na opačnej strane Krempnej sa na kopci v hustom lese nachádza miesto umučenia početnej miestnej židovskej komunity. Dnes toto pietne miesto slúži ako svedectvo o rozmanitosti komunit, ktoré kedysi formovali túto krajinu.

Katarzyna Solińska

УСТЬ ВОССТАВА
АНДРЕЮ ГАЛАЦЕВУ
ГОСПОДАРЬ СЪ ИЩАННЕИ
ПРОКЛЯЩИМСЯ СЪ НАРТА
1886
НА 24 ЛЕТА ЖИЗНИ

Mszana

Ak by sme mali vystihnúť pomery Mszany z hľadiska topografie, histórie a estetiky, stačili by na to len dve slová: brázdy a ryhy.

V prvom rade sú to brázdy a ryhy v teréne. Obec leží na potoku Mszanka. Mszana Gónna sa mierne dvíha na úpäť kopca Czerteż (648 m n. m.). V praveku tu vraj stálo opevnené hradište, a neskôr tu vybudovali cerkev. Rozsiahle polia a pastviny v Mszane Dolnej sa rozprestierajú na oboch brehoch potoka. Zdá sa, akoby obec pretavila otázky týkajúce sa formovania krajiny do biblického obrazu: sláva vo výsosti a na zemi pokoj ľuďom dobrej vôle.

V druhom rade ide o brázdy a ryhy, ktoré historicky formovali Mszanu. Prvé z nich boli vyhlbené dopôdy už v roku 1366 a zaznamenané v pergamenových dokumentoch Kazimíra Veľkého, ktorý túto oblasť odovzdal krakovskému kancelárovi Januszovi Suchywilekovi. O tri roky neskôr (1369) vydal kráľ povolenie na prechod Mszany na nemecké právo. O menej ako 70 rokov (1437) vývoj mesta opäť nabral iný smer, tentoraz na valašský spôsob. Mszana sa postupne valachizuje a rutinizuje, takže v roku 1506 už nesie názov Mszana Wołoska. Ako dôkladne zaznamenali dobové pramene, v roku 1551 sa v Mszane platili dane z 18 valašských dvorov a obec mala aj 1 šoltýsky a 1 popovský dvor. Na tú dobu v porovnaní s okolitými obcami bola Mszana významným centrom. Každý dvor predstavoval gazdovstvo s ornou pôdou a lúkami – s rozlohou dostatočne veľkou

Mszana, spádová obec Dukla. Detail náhrobku z farského cintorína

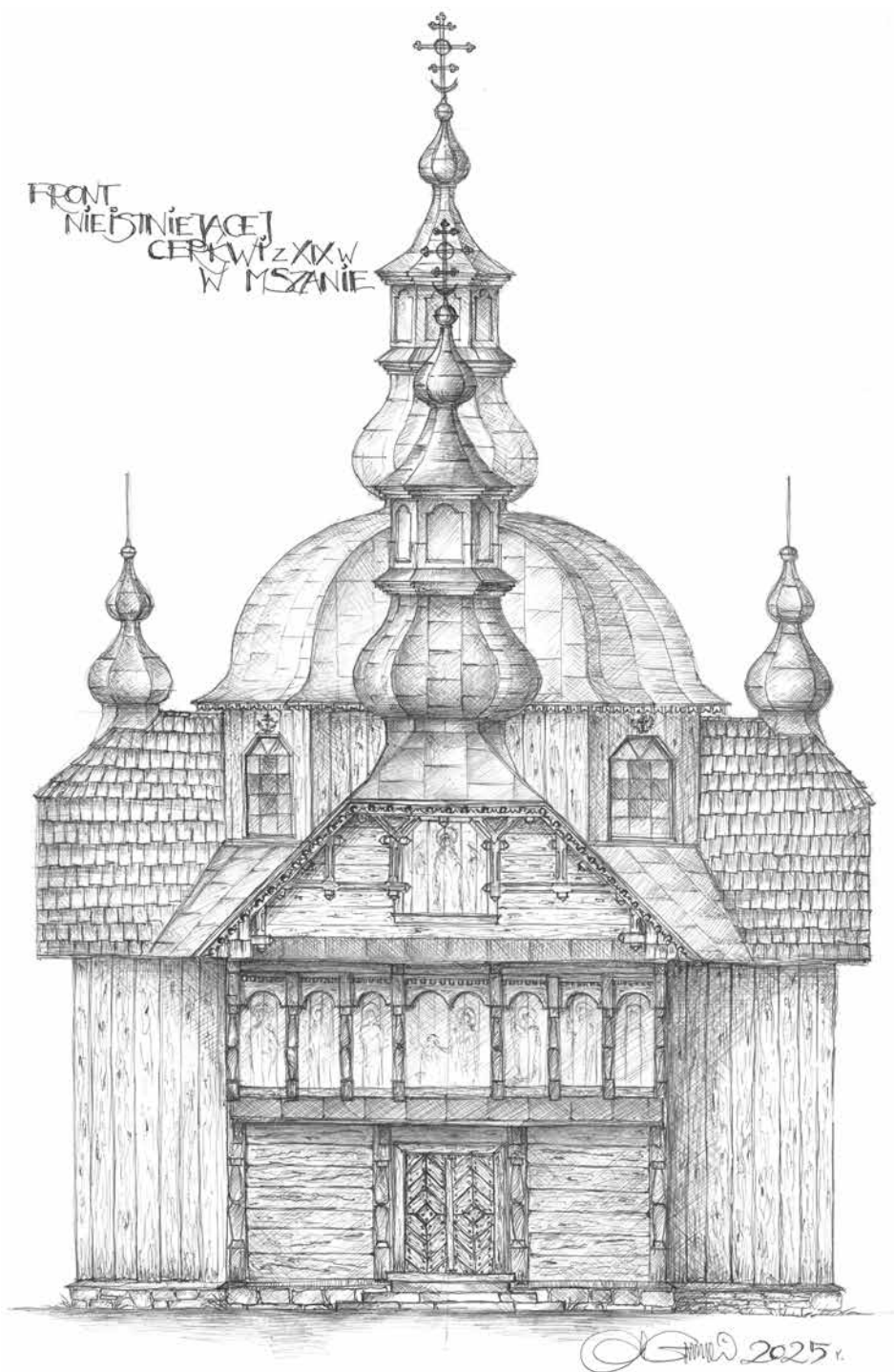

na to, aby uživila jednu rodinu s početným stádom dobytká a oviec. Následné presnejšie prehľady – zohľadňujúce nielen veľkosť poľa a počet dobytká, ale aj demografické údaje – prídu až v 19. storočí. Vtedy bolo v Mszane prihlásených 950 obyvateľov, ktorí prevádzkovali okrem iného pílu, mlyn, olejárňu a foľúš. Podľa *Štátneho sčítania ľudu* z roku 1936 žilo v Mszane 118 pravoslávnych rodín, 6 gréckokatolíckych rodín a 1 židovská rodina. V týchto rodinách žilo spolu 1235 ľudí vo viac ako 300 domoch. Z tejto kedysi impozantnej zástavby sa v obci dodnes zachovala iba jedna stará kováča (dnes garáž) a 4-ročníková škola z 30. rokov 20. storočia (dnes agroturistická farma).

V treťom rade sú to dekoratívne drážky a rezby, ktoré kedysi tvorili maľovanú a vyrezávanú – považovanú za jedinečnú – výzdobu fasády dnes už neexistujúcej tamojšej cerkvi. Prvá cerkva, malá a celá vyhotovená z dreva, bola postavená v čase, keď obec bola prevedená z nemeckého na valašské

Mszana, spádová obec Dukla. Pozostatky gréckokatolíckej Cerkvi Nanebovzatia Panny Márie

Mszana, spádová obec Dukla. Rekonštrukcia vzhľadu priečelia gréckokatolíckej Cerkvi Nanebovzatia Panny Márie

právo. Nachádzal sa v nej aj zvon z roku 1599. Starý chrám bol nahradený väčším, s murovaným sanktuáriom, postaveným v roku 1737. Charakterizoval ho podobný *modus operandi* ako v prípade chyrowského chrámu, podľa ktorého sa musela vybudovať nová cerkev na obraz a podobu Kostola sv. Márie Magdalény v Dukle. V polovici 19. storočia cerkev opäť zmenila svoju formu. Bola rozšírená zväčšením drevenej lode a prestavbou striech. Získala tiež novú prednú fasádu. Nad dvojkřídlovými vrátami do chrámu, v paneloch oddelených vyrezávanými drevenými stĺpikmi, je namaľovaná rada ikon v tvare ikonostasu. Celok korunovala priehľadná výzdoba, vyrezávaná z dreva, spájajúca plochy podlomenice polvalbovej strechy.

Dejiny cerkvi v Mszane sú bilanciou ziskov a strát. Po druhej svetovej vojne ju postupne oberali o vrstvy – najskôr dekoratívnu, potom konštrukčnú. Nakoniec v 70. rokoch 20. storočia jej zvyšky, ktoré ešte obec nestihla využiť, pohltil oheň.

Mszana, spádová obec Dukla. Dávna lemkovská chyža

Brázdy a ryhy mali tiež priamy vplyv na tunajší cintorín. Nájdeme tu nielen bohato vyrezávané náhrobné kamene vyrobené v celku z pieskovca, ale aj náhrobné kamene s veľkými liatinovými latinskými krížmi osadenými do kamenných podstavcov. Dnes nielen označujú miesta pochovania vtedajších obyvateľov alebo ich vkus, ale sú aj dôkazom voľného toku myšlienok a postupného latinizovania východných vetiev kresťanstva.

Po druhej svetovej vojne boli domy zo strany Tylawy zbúrané, rovnako tak aj cerkev. Zo strany obce Polany prišli presídlenci z poľskej obce Huta Polańska. Noví osadníci sa rozhodli, že napriek všetkému postavia svoj život na už existujúcom, cudzom post-dedičstve, na lúkach, ktoré zostali po Nemcoch a Valachoch, v domoch, ktoré zostali po Židoch a Lemkoch, medzi brázdami, ryhami a škrabancami na krajine tejto obce.

Katarzyna Solińska

Myscowa

Myscowa sa nachádza v údolí Wisłoky a jej pravostranného prítoku – potoka Myscówka. Obklopená je viacerými masívmi, medzi ktorými vynikajú Polana (651 m n. m.), Dania (696 m n. m.) a Kamień (714 m n. m.).

Myscowa bola založená v roku 1420 ako dedina na valašskom práve. Za šesťsto rokov svojej histórie mala rôznych majiteľov: rody Wojszykocov, Stadnických, Kochanowských, Lubomirských, Siemieńských, Lewických a Potulických.

Pohľad na históriu osídľovania tejto rozľahlej a významnej obce odhaľuje unikátnu mozaiku etník, náboženstiev a kultúr, ktorou sa Mszana odlišuje od okolitých sídiel. Po stáročia osadu spoločne tvorili Lemkovia, Rómovia, Židia a Poliaci. Všetci si výborne uvedomovali, že pohraničie, v ktorom žili, bolo prepletené tak silno, ako boli poprepletané osudy samotných ľudí. To isté pohraničie na jednej strane spájalo rodiny a na strane druhej ich umelo rozdeľovalo hranicou stanovenou zhora. Bez ohľadu na pôvod či rodinné väzby si ľudia odovzdávali vedomosti a skúsenosti. Práve toto neustále stretávanie odlišných zvykov, myšlienok a vplyvov prispelo k vzniku remeselnického a obchodného centra, ktoré v tejto časti Lemkoviny nemalo obdobu. Myscowa sa stala najbohatšou a najľudnatejšou dedinou v okolí. Hnacím motorom rozvoja obce bola rieka Wisłoka, pri ktorej boli budované zariadenia, dielne

Myscowa, spádová obec Krempna.
Kupola murovanej Cerkvi sv. Paraskevy

a pracovne. Obyvatelia Myscowej umne využívali rieku, ktorá tvorila hlavnú os obce. Tá sa im za túto pozornosť v istom zmysle odplácala, keďže umožnila rozkvet početných rozmanitých remesiel, a zároveň stimulovala rozvoj obchodu. Dôkazom bohatstva miestneho obyvateľstva boli vodné mlyny, a najmä v celom okolí známy fol'úš, kde sa spracúvala vlna z domáceho chovu oviec i ľan, ktorému sa v tejto oblasti mimoriadne darilo. Stála tu aj píla, stolárske dielne a pri vstupe do obce aj kováčňa. Ešte po druhej svetovej vojne ju prevádzkoval Nikita Szoma, ktorý bol pôvodom Rómom. Slávu si získali aj miestni kamenári, ktorí zo surovín dopravených z kameňolomov pri obci Folsz vyrábali mlynské kamene, prícestné a cintorínske kríže. Tam, kde prosperuje remeslo, darí sa aj obchodu. Boli tu krčmy, ktoré prevádzkovali Židia, ale skutočnú slávu dedine priniesli každomesačné jarmoky, ktoré navštevovali obyvatelia Dukly, Žmigródu a slovenských miest Prešov a Bardejov. Konali sa tu aj trhy s dobytkom a koňmi.

Dnes už v Myscowej niet žiadnych hmatateľných stôp po bývalom remesle a obchode, sú tu len „miesta po“, ktoré sa pomaly vytrácajú z miestnej tradície a pomínuteľnej pamäti. V topografii Myscowej fungujú ako: „miesto po mlyne“, „miesto po kováčni“ alebo „miesto po krčme“. Hoci sa o tom zmieňuje dnes už len málokto, no lokalizácie bývalých kúpalísk, ktoré sa zachovali dodnes, dokazujú, že rieka kedysi plnila tiež funkciu dôležitého miesta oddychu a miestnej rekreácie.

Pre pozorovateľa je priam skľučujúce sledovať, ako málo sa z niekdajšieho významného remeselného a obchodného centra v kultúrnej krajine obce zachovalo. Je tu len dávna gréckokatolícka Cerkev sv. Paraskevyy z roku 1796, ktorá dominuje kopcu. V súčasnosti slúži ako rímskokatolícky filiálny kostol zasvätený Panne Márii, Matke Cirkvi, pod správou farnosti v blízkej obci Polany. Je to murovaná, trojdielna orientovaná stavba, obklopená vencom starých líp. Strechu jej lode korunuje vysoký osemhranný tambur s kupolou, ktorá je zakončená slepou lucernou a v hornej časti orámovaná profilovanou rímsou a kovovým uniatskym krížom.

Murované cerkvi vnášajú do kultúrnej krajiny Lemkoviny celkom iný rozmer. Pre väčšinu návštevníkov sú symbolom tohto kraja drevené chrámy, ktoré akoby organicky vyrástali z okolitej prírody. Stojí si však za to uvedomiť, že cieľom murovaných stavieb nebolo splynúť s prostredím. Ohňovzdorný

murovaný chrám mal najmä demonštrovať bohatstvo dediny a jej obyvateľov. Hneď vedľa cerkvi stojí murovaná zvonica, postavená na mieste svojej drevenej predchodkyne z 18. storočia. Aj tu je prítomná svojrázna koexistencia: do novej zvonice bol totiž inštalovaný starý historický zvon z pôvodnej, dnes už neexistujúcej zvonice. Celý komplex je obklopený múrom z divokého kameňa.

Približne 200 metrov východne od cerkvi, na vyvýšenine uprostred polí, sa nachádza bývalý farský cintorín. Bohužiaľ, viacero kamenných náhrobkov je už v značne degradovanom stave.

Medzi zachovanými domami v Myscovej len ťažko nájdete staré drevené chyže. Tých pár, ktoré pretrvali, prešlo takou radikálnou modernizáciou a prestavbou, že na odhalenie ich pôvodného charakteru človek potrebuje skutočne skúsené oko. Nájdeme tu však aj jedno prekvapenie – mohutnú kamennú pivnicu, ktorá sa nachádza neďaleko na kopci, za radom vysokých smrekovcov

Myscowa, spádová obec Krempna. Nová zvonica s historickým zvonom

Myscowa, spádová obec Krempna. Izbica dnes už neexistujúcej zvonice pri Cerkvi sv. Paraskevvy v Myscovej

v blízkosti horárne. Je to pozostatok šľachtickej kúrie rodiny Potulických – jedných z bývalých majiteľov Myscovej. Kúria tu stála až do prvej svetovej vojny a neprežila skúšku času. Na druhej strane cesty upúta pozornosť dom s nezvyčajnou podmurovkou. Je pravdepodobne vybudovaný na múroch bývalých šľachtických stajní.

Myscowa, spádová obec Kremplna. Lemkovská chyža

Pohľad na posledné storočie Myscovej potvrdzuje teóriu o komunite, ktorá žila a žije „cestovaním“. Najskôr to bola emigrácia do Ameriky na začiatku 20. storočia, keď za oceán odišlo „za robotou“ okolo 350 obyvateľov. Ďalším osudovým momentom bol rok 1964, keď vláda rozhodla o výstavbe vodnej priehrady Kaŕty-Myscowa. Tieto plány výrazne zabrzdlí rozvoj obce na nasledujúcich 60 rokov. Mátoha retenčnej nádrže sa pre toto miesto stala prekliatím. Hoci priehradu dodnes nepostavili, neustála stagnácia a úpadok dediny sa nezastavili. Vzhľadom na nedostatok perspektív mladí ľudia „navždy“ opúšťajú Myscowú. Možno ostáva len dúfať v šťastný koniec tohto príbehu, pretože v minulosti mala Myscowa zvyčajne o kúsok viac šťastia ako ostatné lemkovské dediny v regióne.

Łukasz Stachurski

Nieznajowa

Hľadanie strateneho sveta bývalých obyvateľov Nízkyh Beskýd pokračuje v širokej doline, kde potok Zawoja ústi do Wisłoky. Okolo doliny sa týčia vrcholy Uhrec (706 m n. m.), Feszówka (658 m n. m.), Debra (599 m n. m.) a Żydówka (679 m n. m.). Práve tu sa rozprestierala bývalá dedina Nieznajowa. Neznáma, neobjavená, nepreskúmaná. Mimochodom, ani samotná etymológia jej názvu nie je dnes úplne známa.

Nieznajowa bola typickým príkladom reťazovej zástavby. Chyže lemovali cestu v súvislej línii, zatiaľ čo kolmo na túto os cesty i potoka sa tiahli dlhé lány rozdelené na priečne záhony. Čím sa teda Nieznajowa odlišovala od ostatných lemkovských dedín? Bola predovšetkým dôležitým obchodným a remeselníckym centrom. V 16. storočí mala dedina foľúš, kde sa valchovalo súkno, ďalej mlyn na výrobu múky a mažiare na drvenie zrna. Každé dva týždne sa tu konali trhy, kde sa obchodovalo s volmi, kravami, koňmi a drobnými zvieratami. V 19. storočí bola Nieznajovej udelená výsada organizovať štyri jarmoky ročne: na sviatok Nanebovstúpenia Pána, 13. augusta, 10. septembra a 30. októbra. V týchto termínoch sa v Nieznajovej schádzali obyvatelia susedných lemkovských dedín, ale aj návštevníci z Gorlíc, Żmigródu a Dukly; kováči, hrnčiari, výrobcovia lyžíc, košíkari, stolári. Práve táto remeselná pestrosť sa

Nieznajowa, spádová obec Sękowa. Kl'ukatá cesta bývalej lemkovskej osady

stala nezameniteľným znakom miestnych jarmokov. Dedina bola bohatá a moderná. Pred druhou svetovou vojnou by ste v nej našli dokonca dva veľké mlyny, parnú pílu, poštový úrad, policajnú stanicu, školu a čítareň. A fungovala tu aj horáreň, krčma a dva obchody.

Dnes tu prevláda desivé prázdno a ticho. Natíska sa teda otázka: môže opustená kultúrna krajina zasiahnuť najhlbšie zákutia ľudskej duše? Áno, môže! A ešte ako! Nikde inde nie je prázdno po dávnych obyvateľoch také hmatateľné ako tu. Pritom kedysi údolie prekypovalo životom – miešal sa tu detský smiech, výkriky priekupníčok na trhoch so zvukmi z remeselných dielní. Nieznajowa bola skutočným taviacim kotlom kultúr a náboženstiev, kde sa o priestor delili Poliaci, Lemkovia, Židia a Rómovia. Každý z týchto etnosov významne prispel ku kultúrnemu dedičstvu Nieznajovej. Dnes tu po nich niet ani stopy. Popri ceste stoja prícestné kaplnky, božie muky a kríže – tichí rozprávači, bez ktorých by sme sotva tušili, že sa nachádzame v samotnom centre niekdajšej dediny. Väčšinu malej sakrálnej architektúry vytvorili kamenári z Bartného. Nieznajowa má to šťastie, že mená niektorých majstrov poznáme. Niektoré z nich nesú podpis vynikajúceho kamenára Wasyla Gracoňa, ktorý si vytvoril nezameniteľný rukopis – jeho ukrižovaný Kristus má robustnú postavu, zarmútenú tvár, oblúkovité fúzy a ústa. Autorom ďalších umelecky hodnotných diel je Iwan Szatyński, miestny kamenár, ktorého život i tvorba boli späté s obcami Nieznajowa i Rozstajne.

Do srdca dávnej dediny vedie rozsiahla dolina. Dnes tu nájdeme už len cintorín – presnejšie jeho fragmenty – a prázdne miesto, kde kedysi stála cerkev. Práve táto prázdnota, ktorá tu v Nízkyh Beskydách ostala po posvätných miestach, sa stala jedným z najcharakteristickejších prvkov tunajšej kultúrnej krajiny. V 17. storočí bola Nieznajowa súčasťou gréckokatolíckej farnosti v Grabe. Demografický rast umožnil obci v roku 1780 vybudovať vlastnú gréckokatolícku Cerkev sv. Kozmu a sv. Damiána. Z architektonického hľadiska išlo o jedinečnú stavbu. Potvrďuje to archívna fotografia z roku 1933, ktorá sa nachádza v zbierke Národného digitálneho archívu. Zaslúžil sa o to jej staviteľ Teodor Rusynka, vynikajúci tesársky majster z Varadky, obce na území dnešného Slovenska, teda ten istý, ktorý mal na starosti aj výstavbu cerkvi v Owczaroch. Cerkev v Nieznajovej slúžila svojmu účelu nepretržite 150 rokov, pričom nič nenasvedčovalo príchodu náboženskej revolúcie. Medzitým Nieznajowa – podobne ako mnoho ďalších lemkovských centier – tiež podľahla vplyvu rozkolu z Tylawy. V roku 1928 gréckokatolícke

Nieznojowa, spádová obec Sękowa. Božie muky so sochou Svätej rodiny

obyvateľstvo Nieznajowej prestúpilo na pravoslávie. V snahe definitívne sa oddeliť od uniatskej tradície si obyvatelia v roku 1930 postavili nový, tentoraz pravoslávny chrám. Drevená kaplnka, ktorú pravoslávni veriaci niekedy nazývali „časovňou“, nebola taká impozantná ako jej uniatsky predchodca. Znamenalo to úplný rozchod s nedávnou minulosťou? Zrejme nie, keďže nový chrám bol zasvätený tým istým patrónom – svätým Kozmovi a Damiánovi. O to desivejšie pôsobí skutočnosť, že do dnešných čias sa nezachoval ani jeden z nich. Pravoslávna cerkev existovala len štvrtstoročie, keďže bola zbúraná v roku 1956. Gréckokatolícky chrám prežil len o 8 rokov dlhšie a zrútil sa v roku 1964. Zachovala sa len jeho fotografia zo 60. rokov 20. storočia, na ktorej vidieť naklonenú cerkevnú vežu, čo predznamenávalo blížiac sa zrušenie chrámu.

História Nieznajowej je rovnako fascinujúca ako stopy, ktoré po sebe zanechala. 4. septembra 1546 bola dedina na základe rozhodnutia poľského kráľa Žigmunda I. Starého udelená lokačná výsada. Zakladateľ dediny, Steczko Olesko z obce Świątkowa, ju založil na valašskom práve ako kráľovskú dedinu. V priebehu storočí sa majitelia dediny striedali ako v pestrom kaleidoskope. V roku 1581 patrila Nieznajowa grófovi Mikołajovi Stadnickému zo Żmigródu. Rodina Stadnických si nad obcou udržala moc viac než 130 rokov, až kým v roku 1718 neprišlo k zásadnej zmene. Na základe rozhodnutia kráľa Augusta II. Silného sa Nieznajowa stala majetkom bieleckého panstva. V roku 1772 sa osada stala majetkom Wilhelma Siemieńskiego, vlastníka rozsiahlych statkov v tejto oblasti. V roku 1890 prešla Nieznajowa zase do rúk grófky Franciszky Potulickej zo Żmigródu. Po znovuzískaní nezávislosti v roku 1919 sa správcom majetkov v Nieznajowej a susedných dedinách stal gróf Aleksander Skrzyński z obce Zagórzany, poľský právnik a politik, budúci minister zahraničných vecí a počas krátkeho obdobia (1925/1926) dokonca aj premiér Poľskej republiky.

Históriu Nieznajowej, podobne ako históriu celých Nízkych Beskýd, hlboko poznačili dve svetové vojny. Počas prvej z nich sa v tejto oblasti odohrali ťažké boje a takmer všetky budovy v obci boli zničené. Najskôr obcou prechádzalo ustupujúce maďarské vojsko, ktoré neskôr vystriedala ruská armáda. Šesť obyvateľov bolo deportovaných do tábora Talerhof – dvaja z nich sa nikdy nevrátili. Hoci druhá svetová vojna ušetrila Nieznajowú od priamych vojenských stretov, obec zasiahli následky bojov v neďalekých obciach Ciechania a Żydowskie. Nemci z dediny odišli až začiatkom roku 1945 a krátko predtým stihli vyhodiť do vzduchu pílu v lokalite Zawoja.

Nieznajowa, spádová obec Sękowa. Kríž na farskom cintoríne

Po 400 rokoch nepretržitého rozvoja sa kultúrna a náboženská mozaika, ktorá bola pre Nieznajowú charakteristická, rýchlo a nenávratne rozpadla. Tragický osud ako prvú postihol židovskú komunitu, ktorú deportovali ešte Nemci. Lemkovské obyvateľstvo bolo najprv v roku 1945 presídlené na Podolie a Volyň, a v roku 1947 v dôsledku operácie Víska sa ocitlo na znovuzískanom území na západe. Malá skupina Poliakov si našla nový domov v neďalekej obci Czarna. Nieznajowa, zabudnutá Bohom a opustená ľuďmi, sa zmenila na územie, ktoré v súčasnosti slúži ako pastvisko pre stáda oviec z Podhalia. Bačovania si tu dokonca zriadili bačov. Zatiaľ čo pastva oviec nespôsobila v krajine výrazné škody, k systematickej devastácii pamiatok prispeli až noví „nájomníci“, keďže na tomto mieste od polovice 60. rokov do začiatku 80. rokov fungoval ústav na výkon trestu odňatia slobody, a väzni viac či menej vedome prispeli k devastácii a zničeniu pôvodných pamiatok, ktoré zanechali dávni obyvatelia.

Łukasz Stachurski

Olchowiec

Olchowiec poskytuje príležitosť na detailnú analýzu kompozície kultúrnej krajiny. Jej základným stavebným prvkom je miestny riečny a poľný pieskovec – takzvané „divoké kamene“. Pôvodne rozptýlený prírodný materiál sa vďaka zručnosti miestnych majstrov transformoval na funkčnú architektúru v podobe kamenných ohrád, podmuroviiek domov, cerkví, kaplniek, božích múk a mohutných oblúkových mostov. Unikátnym príkladom tejto tradície je zachovaný významný kamenný oblúkový most v Olchowci. V minulosti predstavovali takéto mosty, spolu so stavbami riečnych mlynov a foľúšov, typický prvok regionálnej infraštruktúry, no dnes je tento objekt jediným zachovaným exemplárom svojho druhu v regióne.

Olchowiec, po lemkovsky *Vilchovec*, bol prvýkrát spomenutý v 20. rokoch 16. storočia v majetkových spisoch. Podľa slov bádateľov si už vtedy zaslúžil pozornosť a mal značnú obchodnú hodnotu, keďže prinášal príjmy. Historici tu v tom čase napočítali päť valašských dvorov. Postáročiasatuobyvatelia venovali poľnohospodárstvu a pastierstvu. Rastúca miestna komunita musela na svoj vlastný chrám čakať pomerne dlho. Prvý z nich vznikol za zvláštnych okolností. Podľa ústnej tradície bola v roku 1792 zo susedného Slovenska presunutá malá cerkev, ktorú následne postavili na brehu potoka Olchowczyk. S ostatnou časťou dediny bola

Olchowiec, spádová obec Dukla.
Historický most vedúci k cerkvi

vtedy spojená kamenným mostom z divokého kameňa. Miestni stavitelia využili precízne lícovanie materiálu, čím vytvorili staticky mohutnú arkádovú konštrukciu spájajúcu dva strmé brehy. Ich práca sa neopierala o teoretické znalosti fyziky, ale o poznanie zákonitostí prírody. Tunajšie zdanlivo plytké horské potoky sa počas privalových dažďov totiž pravidelne menili na ničivé sily. Toto „vodné peklo“ potom hektolitrami vody tlačilo na konštrukcie mostov, domov, mlynov či folúšov. Stavitelia tak museli venovať pozornosť aj tým najmenším detailom. Aj triviálna konštrukčná chyba mohla viesť k fatálnemu zrúteniu a nutnosti stavať odznova. Dravé prírodné živly teda nútili miestnych majstrov k precíznosti a vysokej miere sústredenia, vďaka čomu dosiahli remeselnú dokonalosť. *Repetitio est mater studiorum*. Po stáročia sa tak most v Olchowci prezentuje svojou neideálne archaickou, ale zároveň dokonale funkčnou formou.

Olchowiec, spádová obec Dukla. Pohľad na Cerkev Prenesenia relikvií sv. Mikuláša

Olchowiec, spádová obec Dukla. Historická chyža

Kamenný most a múrik okolo cerkvi sa zachovali na tomto mieste v takmer nezmenenej podobe minimálne od konca 19. storočia. Starý drevený chrám (pre svoje subtílné rozmery v prameňoch nezriedka označovaný aj ako kaplnka) bol v 30. rokoch 20. storočia nahradený len o niečo väčšou Cerkvou Prenesenia relikvií sv. Mikuláša z Myry v Lýkii do Bari. Pri príležitosti sviatku Prenesenia relikvií sv. Mikuláša, ktorý vo východnej cirkvi pripadá 22. mája, sa v Olchowci dlhé roky konal takzvaný kermeš, teda tradičná odpustová slávnosť spojená s jarmokom. Tradícia jej slávenia sa po mnohých rokoch obnovila a pretrváva dodnes.

Okolitá pôda poskytovala okrem zlatého kameňa aj čierne zlato, t. j. ropu. Susedné dediny pri Olchowci – Ropianka (na východe) a Wilsznia (na juhu) – boli centrami ťažby. Miestne bane patrili medzi najstaršie; založila ich spoločnosť Ignacyho Łukasiewicza, priekopníka európskeho ropného priemyslu, ktorý zdokonalil jej destiláciu i praktické využitie, a to najmä v petrolejových lampách.

Bývalé hranice tejto rozsiahlej obce dnes vymedzujú kamenné božie muky, ktoré osamote stoja na poliach a pastvinách. Osobitnú pozornosť pútajú predovšetkým tie, ktoré sú natreté nabielo a namodro, a pôsobia ako výrazné dominanty krajiny. Hrubé nánosy farby pokrývajúce pieskovec, a zároveň súčasné pestré *decorum* týchto objektov však môže pôsobiť až rušivo, keďže zakrýva kamenárske detaily, determinujúce ich pôvodnú príslušnosť k východnému obradu. Až pri pozornejšom pohľade si všimnete detaily. Božie muky a kaplnky sú zvyčajne obklopené pôvodne kovanými oploteniami s malými brámkami, ktoré sú zakončené osemramenným krížom s polmesiacom v spodnej časti. Tento motív mal symbolizovať Kristovo víťazstvo nad nocou hriechu a smrti. Na kamenných krížoch – pri nohách Ukrižovaného – sa spod farby vynárajú reliéfne vyobrazenia Adamovej lebky s prekríženými píštalami. Ide o symbolickú Golgotu (teda doslova „lebku“), kde tečúca Kristova krv

Olchowiec, spádová obec Dukla. Olejová lampa pri dverách lemkovskej chyže

prinesie spásu pre všetkých, dokonca aj pre prvého človeka, ktorý obýval túto zem. Božie muky roztrúsené po poliach a pastvinách tak mali symbolizovať Pána a pastiera týchto oblastí.

Západne od Olchowca sa nachádza laz Kolonia, pôvodne situovaný pravdepodobne na vyklčovanej čistine, na ktorej sa nachádzala pastierska osada. Pri miestnom potoku boli postavené hospodárske objekty: chyža (dodnes pokrytá otiepkovou strechou) a dvojkomorová drevená sýpka, tzv. *sypanec*, určená na uskladnenie sypkých produktov ako obilie, ale aj na sena, vlny, plátne či náradia. V priestoroch tejto chyže dlhé roky sídli Múzeum lemkovskej kultúry, ktoré pred niekoľkými desiatkami rokov založil milovník lemkovskej kultúry Tadeusz Kiełbasiński z Lodže (zomrel v roku 2024).

S narastajúcou vzdialenosťou od centra obce ustupujú svätostánky fragmentárne zachovaným božím mukám, ktoré podliehajú procesu prírodnej asimilácie. Na nevyužívaných poliach a lúkach dochádza k lesnej sukcesii, pričom mach vypĺňajúci reliéf nápisov vyhotovených remeselníckymi dlátami vytvára vizuálny efekt zeleného negatívu. Táto vegetácia na jednej strane akcentuje, no zároveň postupne degraduje pôvodnú epigrafiku, pričom dopĺňa nový obsah vo svojom vlastnom jazyku. To je už ale detail.

Katarzyna Solińska

ВМН. ТИ. П.
СВЯТЫХ
СВЯТЫХ

Oženna

Trochu bokom, v priestore za priesmykom Beskid a Kuchtovským sedlom sa rozprestiera slovenské územie, kde do pôvodnej kultúrnej krajiny výrazne zasiahla kolektivizácia poľnohospodárstva (JRD). Na ceste k areálu cerkvi návštevníkov víta ľudová prícestná socha znázorňujúca Svätú rodinu, ktorej podstavec zobia reliéfy svätcov Petra, Mikuláša a Jána. Súčasný torzovitý stav tohto sochárskeho diela zrkadlí fragmentárnu podobu okolitej krajiny. Dnes je síce socha poškodená, no kedysi bola symbolom jednoty lemkovských rodín.

Oženna, podobne ako aj ďalšie dediny v Nízkyh Beskydách, bola založená v 16. storočí ako osada na valašskom práve. Podľa daňového registra Krakovského vojvodstva z roku 1581 dedina bola majetkom Mikuláša Stadnického, erb Szreniawa. Obec sa rozvíjala pomaly, pretože podľa ďalšej zmienky z roku 1629 sa počet jej obyvateľov nezmenil. Dynamický rozvoj sa začal až v 19. storočí, pričom začiatkom 20. storočia (v roku 1908) tu žilo už 369 Lemkov. Pred druhou svetovou vojnou pôsobila v Ožennej čitateľňa *Prosvity*, ktorá sa zameriavala na formovanie národného povedomia a efektívne bojovala proti všadeprítomnej negramotnosti. Po prvej svetovej vojne obyvateľov Ožennej zasiahla nová realita, ktorou bola hranica medzi Poľskom a novovzniknutým štátom – Československom. Hranica umelo oddelila Lemkov z Ožennej a Grabu, od Lemkov z Varadky a Nižnej Polianky.

Oženna, spádová obec Kremplna. Lemkovský kríž pri ceste na poliach

Oddelila susedov, priateľov a v mnohých prípadoch aj blízkych príbuzných. Do vedomia miestnych sa dostal koncept pohraničia – fenomén štátnej hranice, ktorý dnes vnímame ako niečo samozrejmé, ale pre vtedajšiu komunitu predstavoval bezprecedentnú výzvu.

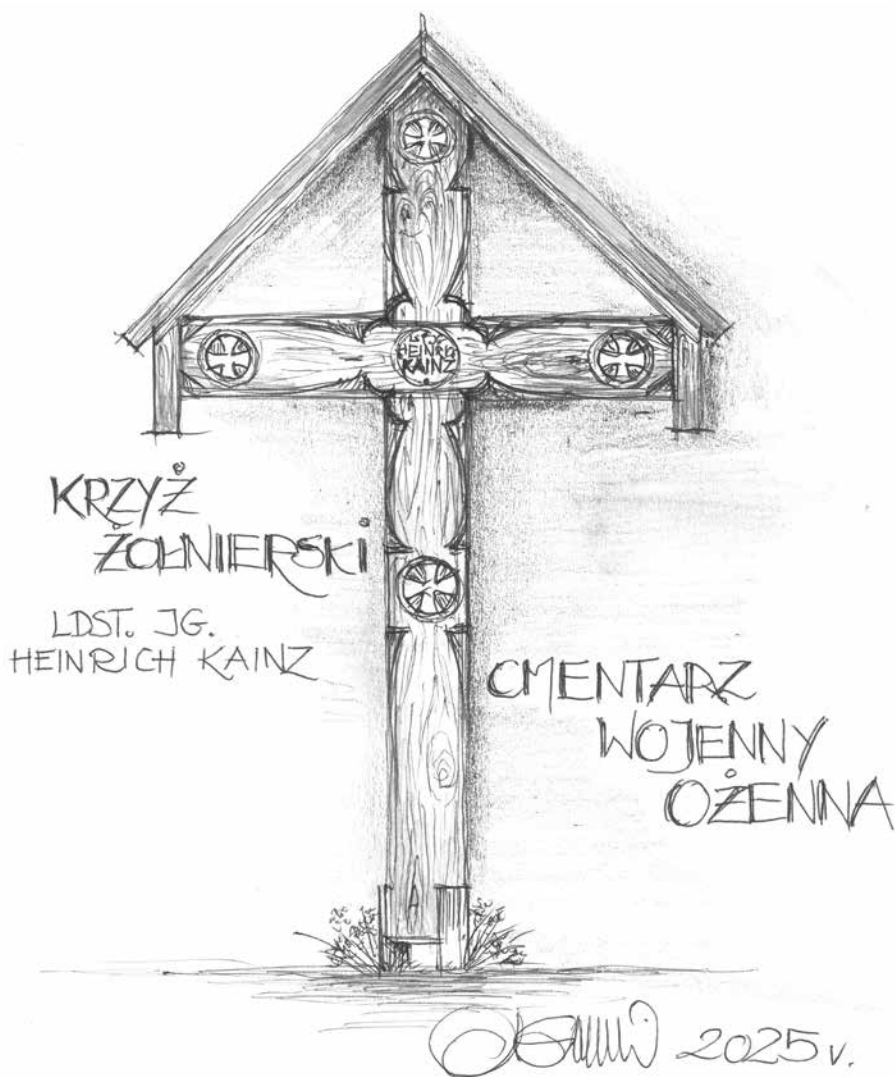
Na konci Ožennej sa nachádza unikátny komplex pietnych miest s areálom cerkvi, dávneho gréckokatolíckeho chrámu, niekdajšieho gréckokatolíckeho a vojnového cintorína. Farský cintorín, či skôr pohrebisko, je reliktom uniatskej nekropoly, z ktorej sa zachovalo len 9 náhrobkov, z toho 5 v torzovitom stave. Napriek výraznej pamiatkovej degradácii za posledné storočie zostáva priestor symbolom nadkonfesionálnej identity; hoci sú tu pochovaní gréckokatolíci aj pravoslávni kresťania, nikomu by nenapadlo rozdeliť tento priestor podľa náboženstva pochovaných. Veď bez ohľadu na svoje náboženstvo boli všetci obyvateľmi tej istej Ožennej. V prípade vojnových cintorínov je situácia odlišná; tu do pietneho priestoru zasahuje historická politika. A tak bol susedný vojnový cintorín rozdelený do dvoch častí: v prvej odpočívajú 356 vojakov cára Mikuláša

Oženna, spádová obec Krempna. Kamenný kurgan na vojenskom cintoríne č. 1 (navrhol Dušan Jurkovič)

II., a v druhej 67 vojakov cisára Františka Jozefa I. Celkovo 423 padlých vojakov z ruskej a rakúsko-uhorskej armády. Hoci sa tí druhí mohli v danom čase cítiť ako víťazi, v kontexte smrti stráca kategória víťazstva zmysel. A čo nám tento areál cerkvi hovorí dnes?

Oženna nemala vlastnú farnosť, pretože bola filiálkou farnosti susedného Grabu. V roku 1867 tu bola postavená drevená cerkev zasvätená Bazilovi Veľkému, patrónovi kresťanskej charity. Je tragickým paradoxom dejín,

Oženna, spádová obec Krempana. Vojenský kríž na vojnovom cintoríne v Ožennej

že princípy jeho učenia si neosvojili tí, ktorí (ani o necelé storočie po vybudovaní tohto chrámu) urobili zo života žien, detí a seniorov v Ožennej peklo. Počas takzvaného rozkolu z Tylawy miestne spoločenstvo nepodľahlo novému trendu a odmietlo konverziu na pravoslávie. Viera ich otcov im nedovolila zanechať gréckokatolícku vieru. Dnes by sme nemali tieto rozhodnutia súdiť ani spochybňovať. Samotná cerkev sa do dnešných čias nezachovala; k jej asanácii došlo v roku 1956. Nebolo azda dostatok stavebného materiálu na výstavbu nového JRD?

Rovnako ako všade inde, aj v Ožennej proces núteného vysídľovania lemkovského obyvateľstva prebiehal v dvoch fázach. Prvá etapa (1945 – 1946) bola priamym dôsledkom poľsko-sovietskej dohody z 9. septembra 1944 o výmene obyvateľstva. Oficiálne bol deklarovaný princíp dobrovoľnosti, pričom miestni obyvatelia, silne spätí s rodnou pôdou a identitou predkov, odmietali opustiť svoju domovinu. Preto na zlomenie odporu neústupčivých Rusínov bola

Oženna, spádová obec Krempna. Murovaná sýpka

nasadená represiou sprevádzaná vysídľovacia operácia, ktorú podporovala intenzívna sovietska agitácia sľubujúca „raj na zemi“ a „veľký blahobyť“. Bola to lákavá predstava, pretože chudobné regióny, v ktorých navyše po stáročia zbíjali beskydskí zbojníci, podnecovali sny o lepšej budúcnosti. Zároveň miestnych úspešne strašili „zlými Poliakmi“, ktorí ich môžu vyhnať a pripraviť o sny o „zasľúbenej zemi“ na Ukrajine. Nie všetci však odišli. Tí, ktorí zostali v Ožennej, si naivne mysleli, že to najhoršie majú za sebou. Len čo sa skončila prvá etapa deportácie, hneď sa začala ďalšia. V roku 1947 sa odohrala násilná operácia Vísła, ktorá viedla k definitívnemu presídleniu zvyšných obyvateľov na západ, na znovuzískané územia. Keď o tom uvažujeme dnes, iste cítime hanbu a pobúrenie. Ako sa mohlo stať, že človek človeku... Ako sa pozrieť do očí tým, ktorí zostali? Dá sa svedomie umlčať?

Ožennú zasiahli vojnové udalosti s intenzitou, ktorá v regióne nemá obdobu. Dramatickosť bojov potvrdzuje prítomnosť ďalších dvoch vojnových cintorínov. Ak chcete navštíviť ďalšie dva, treba vystúpiť na Czeremchu – najskôr prekročíte potok Ryjak a prejdete údolím nepomenovaného potoka stekajúceho zo svahov Czeremchy. Na okraji lesa sa otvára výhľad na miesto, kde kedysi stála zaniknutá dedina. Cintoríny sú ukryté v lesnom poraste. Po niekoľkých minútach chôdze cez les sa pred vašimi očami objaví očakávané miesto, ktoré pôsobí ako rozhranie medzi dvoma svetmi. Po prekročení múru obklopujúceho cintorín uvidíte kamenný kurgan s krížom na vrchole pripomínajúci/a archaickú hrobku či výjavy z germánskych legiend o obroch z mytológie. O unikátnu architektúru oboch cintorínov a ich citlivé zasadenie do priestoru a krajiny sa opäť zaslúžil Dušan Jurkovič. Na svahu Czeremchy odpočíva 280 vojakov ruskej cárskej armády, ktorí padli v bojoch o priesmyk v Ožennej v novembri 1914. Na tomto mieste sa stretáva dramatická história s podmanivou prírodou a jedinečným obrazom kultúrnej krajiny.

V súčasnosti v kultúrnej krajine Ožennej stále vidieť stopy po areáli cerkvi, tri cintoríny z prvej svetovej vojny, niekoľko božích múk i krížov a ojedinelé príklady hospodárskej architektúry, predovšetkým v podobe sýpok.

Łukasz Stachurski

Polany

Polany – to nie sú len rozsiahle lúky a pastviny rozprestierajúce sa medzi rozvetvenými prítokmi Wisłoky, ktoré sa ako tepny stretávajú v srdci tejto dediny. O svoju rozlohu, niekdajšie bohatstvo a počet obyvateľov by sa Polany mohli hravo podeliť s ďalšími troma dedinami. Názov Polany je populárny nielen v tomto regióne, ale aj v celom Poľsku, v čom teda spočíva jedinečnosť práve tejto obce?

Prvé písomné zmienky o obci Polany pochádzajú zo 16. storočia, čo ešte nesvedčí o jej výnimočnosti. V tom čase obec, podobne ako väčšina okolia, patrila Mikołajovi Stadnickému. *Anno domini* 1581 Polany pozostávali z ôsmich valašských dvorov, dvoch hospodárstiev s poľami a jedného šoltýskeho lánu. Okrem toho tam žil aj jeden želiar s dobytkom a traja podludníci bez dobytku. Len toľko, či skôr až toľko. Polany, ako jedna z mála dedín, majú svoje vlastné lazy, ktoré by sme dnes nazvali „časti“ – Ostryszne, Dobańce a Suchowac Mały – každú z nich napája vlastná vetva životodarnej rieky. V roku 1880 mali Polany podľa slovníka *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* celkom 171 domov a 1 061 obyvateľov (47 rímskokatolíkov, 998 gréckokatolíkov a 16 židov). Ďalšou špecifickou črtou obce bolo jej národnostne zmiešané zloženie: popri valašských osadníkoch, Rusínoch, Ukrajincoch aj Poliaci, medzi ktorými od

Polany, spádová obec Kremčna.
Gréckokatolícka Cerkev sv. Jána Zlatoústeho

18. storočia nachádzali útočisko aj potomkovia barských konfederátov. Rozloha a pestrosť dediny umožňovala nielen pokojnú koexistenciu, ale aj formovanie multidimenzionálnej, kultúrne sa dopĺňajúcej komunity.

O dávnom bohatstve veľa vypovedá kamenná sýpka, ktorá sa v obci zachovala dodnes. Je mohutná, čiastočne zapustená do terénu, s vchodom orientovaným k ceste lemujúcej potok Wilsznia. Sýpka je taká veľká, že umožňovala vjazd s celým vozom – ide o jediný zachovaný objekt tohto druhu v regióne, ktorý – čo je najdôležitejšie – dodnes slúži svojmu pôvodnému účelu. Sýpku dávnejšie obklopovali viaceré budovy gazdovstva, ktorých existencia je zachytená už na rakúskych mapách z konca 18. storočia. Do dnešných dní si gazdovstvo zachovalo svoj pôvodný pôdorys (budovy sú stále usporiadané do tvaru písmena L), ale už nie svoju dávnu drevenú zástavbu.

Súčasná zástavba v Polanoch pozostáva z rekonštruovaných alebo obnovených či prestavaných objektov. Najčastejšie boli vybudované z moderných materiálov. Pôvodné lemkovské drevené chyže však boli postavené na základe starých technických postupov s nástrojmi, ktoré dokázali opracovať vtedy najdostupnejšie materiály. Základ tvorili riečne kamene použité na podmurovky a drevo, najčastejšie ihličnaté, z ktorého sa stavali zruby a strešná väzba. Živice obsiahnuté v dreve zabezpečovali impregnáciu stavebného materiálu na dlhé roky. Spoje medzi trámami dreva sa utesňovali organickým materiálom, mazali hlinou a následne natierali nabiele a namodro. Hoci tieto farby sú aj dnes stále viditeľné, ich symbolika sa často vytratila (modrá farba v minulosti signalizovala dom s dievčaťom na vydaj, čo bolo jasným znamením pre slobodných mužov z blízkeho i vzdialeného okolia).

Dnes miestne stavebné práce prebiehajú podobným spôsobom. Používajú sa jednoduché a ekonomicky dostupné materiály – rozdiel je len v tom, že v súčasnosti sú to betónové konštrukčné bloky, ktoré postupne nahrádzajú drevené zruby starých domov. Továrnska výroba nahradila prácu ľudských rúk, ktorá bola kedysi bežná. Našťastie to neplatí absolútne, hoci je čoraz náročnejšie nájsť zrelé, aspoň storočné stromy, ktoré by po tesárskom spracovaní mohli prežiť v podobe hrubých trámov chyže aspoň ďalšie dve storočia.

Pozvoľný zánik historických budov nie je len *signum temporis* našej doby. Podobný osud postihol drevenú cerkev v Polanoch na prelome 19. a 20. storočia. „Veľmi stará a vo veľmi zlom stave“ – takýto opis už v roku 1899 prislúchal

tejto cerkvi pochádzajúcej zo 17. storočia. S podobným komentárom sa pravdepodobne aj v súčasnosti vytrácajú posledné historické domy. Drevo sa bežne nahrádza murovanou konštrukciou. A tak bol z rovnakých príčin v roku 1914 na mieste drevenej cerkvi postavený súčasný murovaný chrám. Práve tým sú Polany výnimočné. Vďaka tomu sa natrvalo zapísali do učebníc dejín architektúry spolu s menami absolventov Technickej univerzity v Lvove a Zürichu: Jakivom Rudnyckým a Vasylom Nahirným.

Jakiv Rudnycki sa narodil v roku 1865 v meste Stryj. Bol asistentom vo ľvovskom architektonickom ateliéri Vasyla Nahirného, považovaného za tvorca tzv. ukrajinského národného štýlu v architektúre. V rokoch 1882 až 1918 takmer každá štvrtá cerkev postavená v Haliči bola navrhnutá Nahirného ateliérom. Mnohé z nich pravdepodobne vzišli z rysovacieho stola Rudnyckého. Rudnycki sám navrhol cerkev v Polanoch v roku 1909 a projekt prezentoval na cirkevnej výstave liturgického priemyslu Ligy priemyselnej

Polany, spádová obec Krempana. Dnešný vzhľad sýpky, ktorá bola v minulosti pravdepodobne súčasťou väčšieho domu alebo gazdovstva

Polany, spádová obec Krempna.
Figurálny reliéf v nike podstavca na náhrobku

Polany, spádová obec Kremplna. Dávna lemkovská chyža

pomoci vo Ľvove. Podľa zámeru architekta to mala byť murovaná cerkev s jednou kupolou na pôdoryse rovnoramenného kríža, do ktorej sa zmestilo 800 ľudí. Fasády mali byť vyhotovené v slohu Rohbau (z nemčiny „hrubá stavba“), ktorý sa vyznačuje neomietnutými povrchmi odhaľujúcimi surové tehly. Pod rímsami lemujúcimi fasády sa mali nachádzať dekoratívne vlysy s ľudovými ornamentmi vytvorené z farebných majolikových dlaždíc.

Cerkev v Polanoch, ktorá bola nakoniec postavená v neorománskom slohu s prvkami byzantskej architektúry kombinovanými s neoklasicistickými detailmi, by rovnako dobre mohla stáť v samotnom hlavnom meste, chápanom v makro- (Viedeň) alebo mikromeradle (Ľvov). Vidiek je napokon len stav mysle. Výstavbu a neskoršiu obnovu chrámu po oboch vojnách financovali príspevky Lemkov, ktorí emigrovali do Ameriky. Týmto spôsobom veľký svet priamo formoval kultúrnu krajinu obyčajnej, ale stále veľmi odlišnej obce Polany.

Katarzyna Solińska

Radocyna

Hlboké údolie zovreté zalesnenými kopcami Dębi Wierch a Mały Beskid je miestom, kde pramení rieka Wisłoka. V týchto miestach sa nachádzala ďalšia opustená osada, o ktorej existencii dnes svedčí len niekoľko zachovaných stôp. Staré jablone, ohnuté višne a divé čerešne vytyčujú hranice niekdajších usadlostí, záhrad a ovocných sádov. Kedysi sa tu rozprestierala rozsiahla a prosperujúca dedina Radocyna. Cesta k nej je cestou k prameňom – ako rieky, tak aj k počiatkom samotnej osady. Trvalo dlho, kým sa obec vyformovala na dôležité centrum života Lemkov v Nízkych Beskydách, pričom pôvod jej názvu je dodnes zahalený rúškom tajomstva. Historické záznamy odkrývajú v priebehu storočí rôzne formy názvu osady: Radocznia [1569], Radoczyna [1604], Radocina [1629], Radocyna [1888]. Niektorí bádatelia názov odvodzujú od poľského pôvodu a staropoľského mena Radota (Radomir, Radosław). Iní ho spájajú s valašským pôvodom a poukazujú na slovo *řadācinā*, ktoré v rumunčine znamená „koreň“. Založenie dediny doslova na zelenej lúke mohlo dať miestu jeho meno (ako zapustenie nových koreňov). Rovnako ako v prípade obcí Długie, Żydowskie, Grab, Ożenna a Nieznajowa, prvé zmienky o Radocyne pochádzajú až z konca 16. storočia. V tom čase patrila rodu Stadnických zo Żmigródu, erb Szreniawa (bez kríža). Dynamický nárast počtu obyvateľov obce badať už v prameňoch z konca 18. storočia,

Radocyna, spádová obec Sękowa.
Prícestný kríž s motívom meandra

keď obec obývalo asi 400 ľudí. Koncom 19. storočia ich bolo už takmer pol tisíca, z toho 479 Lemkov a 7 Židov. Najmä v medzivojnovom období pôsobila osada impozantným dojmom; nechýbal tu veterný mlyn, čítareň a dokonca ani divadlo! Radocyna bola zároveň taviacim kotlom kultúr a náboženstiev; pred vojnou tu napríklad židovská rodina prevádzkovala obchod a rómska rodina sa venovala kováčstvu.

Božie muky a prícestné kríže v Radocyne dojímajú svojou osobitosťou. Ich symbolika, v Lemkovine inak vzácna, nápadne nadväzuje na osudy bývalých obyvateľov dediny. Na dvoch božích mukách, len zdanlivo tradičných a dobre známych, vidieť motív meandra – vzor, ktorý v oblasti, kde pramení Wisłoka, priamo odkazuje na tečúcu rieku. Život je napokon ako rieka, niekedy plná zákrut a zvrátov. V Radocyne niet žiadnych náhod! Nie je azda história Lemkov v Nízkych Beskydách plná meandrov? Pozornosť si zaslúži aj náhrobok na bývalom farskom cintoríne, ktorého panel ohraničený oblúkom

Radocyna, spádová obec Sękowa. Vojnový cintorín č. 43 (navrhol Dušan Jurkovič)

zdobí konvexný reliéf s postavou sv. Kataríny Alexandrijskej. Tento reliéf, ako aj pravdepodobne ďalšie diela, boli vyrobené v kamenárskych dielňach v obci Bartne a v dielni Wojciecha Serwońského v Gorliciach. Svätica drží v rukách atribút – koleso, ktoré je súčasne nástrojom mučeníctva i symbolom víťazstva: ducha nad hmotou, pravdy nad lžou a viery nad pochybnosťami. Alexandrijské koleso nám pripomína nadčasovú pravdu: to, čo nás môže zlomiť a zničiť, sa môže stať zároveň zdrojom sily a víťazstva. Zostáva len veriť, že tieto prorocké myšlienky prinesú úľavu všetkým, ktorých životy kedysi rozlámalo koleso povojnovej histórie.

Cestou k prameňu rieky vyčnieva malý výbežok pokrytý skupinou starých stromov. Je to areál cerkvi – jedno z najdôležitejších pamätných miest Radocyny. Obec bola kedysi samostatnou farnosťou a jej dejiny pripomínajú, že tu stáli dva po sebe nasledujúce gréckokatolícke chrámy. O prvom nevieme skoro nič, okrem tragického konca – cerkev zasiahla povodeň a zmetli ju rozbúrené vody Wisłoky. Rieka sa tak v dejinách obce ukázala ako požehnanie a aj ako prekliatie. Druhá cerkev zasvätená svätým Kozmovi a Damiánovi bola postavená v roku 1898. V areáli bývalého chrámu môžeme aj dnes nájsť jednotlivé dlaždice z pôvodnej svätyne. Sú stále dobre zachované, zdobené farebnými geometrickými vzormi. Svedčia o tom, že tento chrám veriaci využívali len veľmi krátko. Rozkol z Tylawy zasiahol aj Radocynu a našiel si tu svojich stúpcov. V roku 1928 sa väčšina gréckokatolíckych veriacich obrátila na pravoslávie. Pri uniatskom obrade sa rozhodli zostať len niekoľkí obyvatelia. Tento masový návrat „do pôvodného lona“, ako sa zvykol označovať, vyústil do výstavby ďalšieho, v poradí už tretieho chrámu v obci. Vynára sa teda otázka: prečo? Nemohla sa ďalej využívať existujúca cerkev? Žiaľ, nemohla. Konkordátom, ktorý v roku 1925 uzavrelo nezávislé Poľsko s Vatikánom, sa majetky gréckokatolíkov previedli na rímskokatolícku cirkev. Nová časovňa tak slúžila len štvrtstoročie. V roku 1955 boli oba chrámy – gréckokatolícky aj pravoslávny – nenávratne vytrhnuté z kultúrnej krajiny obce. Komu prekážali a kto stál za ich zbúraním? To sa asi nikdy nedozvieme.

Nezmazateľnú stopu zanechali aj vojny. V rokoch 1914 až 1915 sa lesy Radocyny a jej okolia stali dejiskom krvavých bojov prvej svetovej vojny. Svedectvo o týchto urputných bojoch prináša vojnový cintorín č. 43, ktorý sa nachádza na južnom konci bývalej dediny, priam pri farskom cintoríne.

Medzi starými stromami, ktoré sa tu zachovali, odpočíva 83 vojakov z dvoch cisárskych armád: 4 vojaci z rakúsko-uhorskej armády a 79 príslušníkov armády z ruského impéria. Nekropolu navrhol slovenský architekt Dušan Jurkovič, ktorého už dobre poznáme. Jej dominantou je kamenný obelisk s mrazivo silným odkazom: „Nepoznali sme životy druhých, a teraz nás smrť spojila.“ Môže byť v osude vojaka niečo pravdivejšie? Peklom si však prešli aj bežní obyvatelia. Zatýkanie, prenasledovanie a mučenie. Boli obviňovaní zo všetkého, a najmä z rusofilstva, t. j. z hlásania kultúrnej a sociálnej príslušnosti k cárskemu Rusku. Mnohí boli deportovaní do internačného tábora v rakúskom Talerhofe pri Grazi, kde rakúsko-uhorské úrady robili Rusínom zo života skutočné peklo. Domov sa z toho prekliateho miesta vrátil len málokto. Počas druhej svetovej vojny bola Radocyna – napriek jej blízkosti k oblasti krvavých bojov o Dukliansky priesmyk – ušetrená od priameho vojnového ničenia.

Radocyna, spádová obec Sękowa. Pastva oviec

Scenár povojnových dejín Radocyny kopíruje tragický príbeh z ostatných obcí v Nízkyh Beskydách. Obyvatelia Radocyny boli najskôr v roku 1945 vrah „dobrovoľne“ presídlení do okolia Krivého Rohu na Ukrajine – v rámci dohody o výmene obyvateľstva. Keď však uvideli sľubované „zlaté hory“, čoskoro začali túžiť po návrate do svojej rodnej doliny Wisłoky. Bohužiaľ, podarilo sa to len niektorým.

Łukasz Stachurski

Rozstajne

Rázcestie – Rozstajne. Dnes už len sieť tunajších ciest prezrádza, že toto miesto bolo kedysi plné života a bolo kľúčovým uzlom pre tok ľudí, tovaru a informácií. Kultúrna symbolika križovatky je však oveľa hlbšia. Rázcestia po stáročia vyvolávali v ľuďoch zmes teologických obáv i nádejí. Cesta bola nositeľkou dobra – prinášala bohatstvo prameniace z obchodovania, ako aj príležitosti pre miestnych hostinských ponúkať cestujúcim rozličné služby. Zároveň však bola bránou aj pre zlo – prichádzali choroby, potulní zbojníci s rabovačkami či vojnové skazy.

Rozstajne leží v údolí potoka Ryjak, zovretom kopcami Cyrla (694 m n. m.), Uherec (706 m n. m.) a Feszówka (658 m n. m.). V meandroch tohto malého prítoku Wisłoky sú ukryté posledné relikty ľudskej prítomnosti – maličký cintorín, osamelá kaplnka a hŕstka krížov v poliach.

Počiatky dediny, vtedy známej ako *Rostajne*, siahajú do 16. storočia a úzko súvisia s osudom neďalekých obcí Nieznajowa, Grab a Świątkowa Mała, ku ktorým viedla cesta cez dnešné Rozstajne. Prvá písomná zmienka pochádza z roku 1581, kedy osada ako majetok Mikołaja Stadnického pozostávala len zo siedmich gazdovstiev. Na konci 19. storočia však v Rozstajnom už žilo takmer 400 obyvateľov vrátane 7 Židov (ktorí prevádzkovali obchod a krčmu). Na začiatku

Rozstajne, spádová obec Krempna.
Detail na štíte kaplnky

Rozstajne, spádová obec Kremplna. Domová kaplnka

20. storočia sa táto dovtedy životodarná križovatka vydáva iným, tragickým smerom. Dedinou sa pozvoľna presúva front prvej svetovej vojny, ktorý obec totálne zdevastoval a nechal ju vyľudnenú.

V dobe II. Poľskej republiky zažilo Rozstajne znovuzrodenie; do vypuknutia druhej svetovej vojny malo opäť takmer 350 obyvateľov (298 gréckokatolíkov, 40 pravoslávnych kresťanov a 7 Židov). Obchod, cerkev, škola a dôležitá cesta zabezpečovali voľný tok ľudí, financií a nových myšlienok.

V roku 1911 sa v Rozstajnom usadil Iwan Szatyński. Historické pramene sa v jeho opise rozchádzajú: kým niektoré ho vykresľujú ako talentovaného sochára a politického utečenca, iné v ňom vidia cerkevného maliara z Dobromilu. Kamenárskemu remeslu sa Szatyński priučil až v Lemkovine. Počas svojho života dosiahol v práci s kameňom elementárnu úroveň a takto povolanie aj odovzdal svojmu synovi Volodymyrovi, ktorý sa v Rozstajnom venoval kamenárstvu a sochárstvu až do roku 1945.

Rozstajne, spádová obec Krempna. Farský cintorín

Rozstajne, spádová obec Krempna. Náhrobné kamene a miznúce ukážky práce miestnych kamenárskych dielní

Hoci sú Szatyńskí považovaní za autorov okolitých kamenných krížov a božích múk, detailný pohľad na rafinované remeselné spracovanie – najmä pri hrobových krížoch na miestnom cintoríne – túto tézu spochybňuje. Vyspelý štýl a precízna technika len ťažko zodpovedajú kumštu putovného tvorcu – samouka. Pravdepodobnejšie je ich pripísanie kamenárskemu centru v Bartnom – dielni Osyfa Tarbaja. Ten začal spolupracovať s kamenárskym cechmajstrom Władysławom Jamerom z Łužnej, pričom práve on vyvinul unikátny typ zobrazenia Ukrižovaného Krista, ktorý sa rozšíril najmä v 30. rokoch 20. storočia.

Dva kríže z obce Rozstajne sa vyznačujú plastickým, hlboko vyrezávaným reliéfom s bohatou drapériou perizonia, zviazaného do pevného uzla nad pravým bokom, čo je jasným rukopisom tvorivého centra v Bartnom. Nohy Ukrižovaného spočívajú na suppedaneu, plochom priečnom podstavci v tvare zrezaného polena. Podľa východného kánonu je každá noha pribitá samostatným klincom. Ruky Ukrižovaného s dlaňami s narovnanými prstami žehnajú ľudu tejto krajiny, ktorého tu už dávno niet.

Katarzyna Solińska

Świątkowa Mała

V rozsiahlej, širokej doline Wisłoky, v mieste jej sútoku s potokom Świerzówka, sa nachádza Świątkowa Mała, dávnejšie známa ako Świątkówka. Podobne ako iné valašské dediny aj ona počas storočí často menila majiteľov. V 16. storočí bola osada vo vlastníctve rodu Stadnických zo Žmigrodu – v roku 1510 patrila Andrzejovi Stadnickému a v roku 1581 Mikołajovi Stadnickému. V roku 1633 prešla do vlastníctva korunného zástavníka Jana Kochanowského a v roku 1746 sa stala súčasťou majetku kniežaťa Jerzyho Lubomirského. V priebehu storočí počet obyvateľov obce dynamicky rástol. V roku 1891 mala Świątkowa Mała viac ako 250 obyvateľov, z toho 247 gréckokatolíkov a 4 vyznávačov judaizmu. V roku 1936 tu boli už 62 gazdovstvá s 270 pravoslávnyimi kresťanmi a 11 gréckokatolíkmi. V medzivojnovom období sa Świątkowa Mała stala dôležitým hospodárskym a remeselným centrom. V obci fungovala píla, lemkovská a rómska kováča, svoju dielňu tu mal obuvník i dvaja krajčíri.

Politické a náboženské nepokoje spôsobili, že dedina prešla v prvej polovici 20. storočia hlbokými historickými otrasmami, no kľúčovú úlohu v nich nezohrali svetové vojny. Po znovuzískaní nezávislosti – na prelome rokov 1918 a 1919 – sa Świątkowa Mała ocitla v tzv. Gładyszowskej republike – krátkodobom samosprávnom útvare, ktorý proklamoval proruskú orientáciu Lemkoviny. Ďalší zásadný

Świątkowa Mała, spádová obec Krempna.
Gréckokatolícka Cerkev sv. Michala Archanjela

Świątkowa Mała, spádová obec Kremplna. Strechy cerkvi zakončené vežičkami a kovanými krížmi

zlom priniesol tzv. rozkol z Tylawy, keď konflikt s miestnym parochom vyústil k hromadnému prechodu obyvateľov na pravoslávie. Rovnako ako v celom regióne Nízkych Beskýd aj v tejto obci spôsobili úpadok lemkovského osídlenia povojnové roky. V roku 1945 osadu „dobrovoľne“ opustilo 250 ľudí, ktorí odišli na územie dnešnej Ukrajiny. V roku 1947 bolo zvyšných 7 rodín (58 ľudí) deportovaných v rámci operácie Vísła na znovuzískané územia na západe krajiny. Po roku 1956 sa len malý počet Lemkov vrátil do svojho rodiska. Keď sa ukázalo, že vyľudnené údolie potrebuje nových obyvateľov, v dedine sa postupne osídlili Poliaci pochádzajúci najmä z okolia Nowého Targu. Dnes prevažnú väčšinu z viac ako 100 obyvateľov Świątkowej Małej tvoria Poliaci. Po niekdajších obyvateľoch tu prakticky nezostali žiadne stopy. Výnimkou je príbeh rómskej rodiny z obce Rozstajne, ktorá sa v 50. rokoch usadila v Świątkowej Małej. Miestni si ešte pamätajú kováčku Róma Michała, ktorá tu donedávna fungovala.

Keď sa vydáte do vnútra dediny, vašu pozornosť upúta cerkevný komplex pozostávajúci z impozantnej budovy dreveného chrámu a bývalého farského cintorína, ktorý sa nachádza na jeho východnej strane. Rozsiahla nekropola ukrýva množstvo zaujímavých príkladov lemkovskej sepulkrálnej architektúry z dláta miestnych kamenárov. Nájdete tu podstavce s polkruhovými panelmi a konvexnými reliéfmi zobrazujúcimi Pannu Máriu. Sem-tam sú pri nohách Ukrižovaného zobrazené motívy *vanitas* – lebka, skrížené píšťaly a kalich. Symbolizujú krehkosť bytia a nevyhnutnosť smrti, ako aj nádej na večný život.

Cerkev sv. Michala Archanjela stojí na malej vyvýšenine uprostred zachovaných starých stromov, pričom je obklopená drevenou ohrádkou. Od okolitej krajiny ju odlišujú dva výrazné prvky: vysoká veža – zvonica nad babincom, ktorej izbicu zdobí oblúkový vlys s akustickými otvormi v tvare okulusov, a nedávno zreštaurovaná pôvodná polychromatická maliarska výzdoba niektorých detailov: izbice, ríms a slepých lucerien. Podľa miestnej tradície bola cerkev v Świątkowej Małej postavená v roku 1762 na mieste staršieho chrámu. Tento dátum uvádza väčšina publikácií, ale zachovaný nápis na preklade dverí babinca posúva chronológiu o päť rokov dozadu – do roku 1757. Orientovaný chrám zrubovej konštrukcie so šindľovou strechou predstavuje takmer klasický typ západolemkovskej architektúry. V dnešnej podobe je to štvordielna stavba s aditívne radenými

priestormi na obdĺžnikovom pôdoryse so štvorcovou svätyňou, širšou loďou, pôvodným babincom a podvežím, ktoré vzniklo presunutím veže, ku ktorej bola pristavená otvorená predsieň. Steny svätyne, lode, babinca a predsieni sú obložené doskami s lištami, zatiaľ čo vežu pokrývajú šindle. Okolo babinca, ktorý je včlenený pod vežu, sa pod stĺpmi nachádzajú zastrešené prístavby. Šindľové strechy svätyne a lode sú zakončené tromi vežičkami s cibulovitými helmicami a slepými lucernami, ktoré završujú kované kríže na polmesiacoch. Chrám nemal šťastie na veriacich a na istý čas ho pohltila samota. Tých niekoľko málo ľudí, ktorí mu zostali verní po rozkole z Tylawy, bolo deportovaných krátko po druhej svetovej vojne. Opustená sakrálna stavba čoraz väčšmi chátrala. Našťastie si napokon našla nových opatrovníkov medzi poľskými rímskokatolíckymi osadníkmi.

Ak sa vydáte po ceste popri cerkvi, narazíte na ďalší unikátny komplex – tentoraz svetského charakteru. Ide o usadlosť pozostávajúcu z troch budov: obytného domu – drevenej chyže a dvoch hospodárskych objektov – drevenej stodoly a kamenno-drevenej sýpky. Usadlosť dopĺňa studňa

Świątkowa Mała, spádová obec Krempna. Lemkovská viacstavbová usadlosť

s vahadlom. Na chyži z roku 1910 púta pozornosť hlavne obytná časť, ale aj maštal, ktoré sú natreté charakteristickou modrou farbou. Vápenný náter s veľkou prímiesou ultramarínovej modrej farby mal praktický význam – odpudzoval hmyz, ktorý obťažoval domácich. Naproti tomu ľavá časť chyže s technickými miestnosťami (tzv. bojiskom a komorou) bola ponechaná v prirodzenej farbe dreva. Dekoratívne prvky konštrukcie chyže v nárožiach a pri priečkach zdôrazňujú črty typické pre západnú Lemkovinu. Tvoria ich dekoratívne profilované konce zrubových trámov vyčnievajúce navonok, ktoré sú pravdepodobne pozostatkom po dávnom ostreší.

Naproti obytnému domu stojí stodola – drevená poľnohospodárska budova zrubovej konštrukcie s vysokou sedlovou strechou, ktorá slúžila na skladovanie obilia, sena a slamy. Strecha je v súčasnosti pokrytá eternitom, no pôvodne na nej bola pravdepodobne slama alebo šindel. Hneď vedľa nej – ale už na opačnej strane cesty – stojí sýpka, ktorá vyzerá, ako keby bola prilepená k strmému svahu. Táto drevená zrubová poľnohospodárska budova na uskladnenie úrody a obilia bola postavená na murovanej pivnici z divokého kameňa. Jej sedlovú strechu dnes pokrýva plech, no ešte donedávna by sme tam našli šindel či slamené otiepy. Zvyšky omietky okolo drevených dverí do pivničky naznačujú, že kamenná časť mohla byť pôvodne omietnutá. Zachovanú kultúrnu krajinu tohto miesta dopĺňa studňa, ktorá je sama osebe takmer neviditeľná, no vyniká pozoruhodným archaickým vahadlom. To bolo v priebehu času nahradené navijakom a kľukovým hriadeľom. Studňa s vahadlom bola kedysi neoddeliteľnou súčasťou nielen lemkovského vidieka, no dnes predstavuje vzácny a v mnohých obciach priam unikátny technický prvok.

Łukasz Stachurski

Świątkowa Wielka

Tak ako staroveké grécke chrámy neboli nepoškvrnene biele a portály gotických katedrál asketicky kamenné, ani lemkovské cerkvi nesplývali s krajinou len ako surové drevené stavby. Purizmus neskorších generácií pamiatkarov a kult idealizovaných pamiatok nám často podsúva skreslený a značne monochromatický obraz sveta. Každá kultúra mala pritom svoj vlastný kolorit – často nápadne pestrý, s kakofóniou farieb a takmer gýčovitou estetikou každodenného života.

Túto miestnu farebnosť, ktorá je pre naše nezvyknuté oči až príliš intenzívna, môžeme sledovať vo Świątkowej Wielkej. Miestna drevená cerkev je pestrofarebná, a to nie vďaka vnútorným polychrómiám, ale pre kontrastné farby fasády a okolia. Naše zmysly by si mali zvyknúť na tento obraz, ktorý bol kedysi v tomto regióne celkom bežný. Pozrime sa na príbeh obce cez prizmu náboženskej a duchovnej pestrosti jej obyvateľov – vrátane osudu cerkvi, s ktorou bola spojená celá miestna komunita ešte predtým, ako ju na začiatku 20. storočia – s výnimkou jednej rodiny – hromadne opustila.

Už v roku 1581 fungovala v Świątkowej farnosť a pravoslávna cerkev. V roku 1633 sa obec stala jedným z prvých miest, ktoré prijali brestskú úniu. Dnešný chrám bol podľa nápisu na preklade postavený v roku 1757. Svätyňa

Świątkowa Wielka, spádová obec Krempna.
Gréckokatolícka Cerkev sv. Michala Archanjela

Świątkowa Wielka, spádová obec Krempna.
Gréckokatolícka Cerkev sv. Michala Archanjela

Świątkowa Wielka, spádová obec Krempna. Božie muky so sochou svätého Mikuláša

a časť veže boli natreté nazeleno – táto farba bola spájaná s Duchom Svätým, najmä počas Turíc, a v ľudovej kultúre symbolizovala plodnosť. Loď a izbica veže boli natreté namodro – vo farbe Panny Márie, ktorá zároveň odkazovala na nebeskú ochranu chrámu. Stanové strechy boli červené – ako symbol mučeníctva a Kristovej krvi, zatiaľ čo vlasy lemujúce strechu veže boli biele – čo malo symbolizovať jasnosť, nádej a zmŕtvychvstanie.

Rovnako pestrofarebnou pripomienkou dnes už miznúcej kultúrnej krajiny obce Świątkowa Wielka je kamenná prícestná kaplnka z roku 1902 so sochou svätého Mikuláša. Tento svätec, patrón roľníkov, pastierov, chudobných a utláčaných, zohrával v Lemkovine dôležitú úlohu ako pomocník v núdzi. Estetika východného byzantského kruhu, ktorý formoval ikonografiu sv. Mikuláša, pôsobí dnes pútavo, ba dokonca exoticky. Mikuláš zo Świątkowej je odiaty do ozdobného biskupského rúcha východného obradu, nazývaného *polistaurion*. Na pleciach má omophorion – veľmi dlhý a široký

Świątkowa Wielka, spádová obec Krempna. Náhrobný kameň pri gréckokatolíckej Cerkvi sv. Michala Archanjela

pás obopínajúci krk, ktorého konce (upevnené na boku) padajú dopredu a dozadu až na zem. Tento prvok odevu a jeho symbolické umiestnenie odkazujú na biblickú stratenú ovцу, ktorú Dobrý pastier niesol domov na pleciah. Svätec žehná zdvihnutou pravícou, zatiaľ čo v ľavej ruke drží evanjeliár. Na mnohých vyobrazeniach, najmä v ikonopisectve, býva kniha otvorená s novozákonným textom: „Ja som Dobrý pastier“ [J 10, 11-18]. Podľa prameňov tento fragment evanjelia, tak často zobrazovaný na lemkovských ikonách, pôvodne súvisel s ľudovou tradíciou prosiť svätca o ochranu stáda pred útokmi vlkov.

Počas takzvaného rozkolu z Tylawy takmer všetci obyvatelia Świątkowej Wielkiej prestúpia na pravoslávie. Pri gréckokatolíckej cirkvi zostane iba jedna rodina, verná jej svetlým i tienistejším stránkam. Spor o pestrosť východného kresťanstva, ako aj o samotný chrám, napokon preruší druhá svetová vojna a následné presídlenie rusínskeho obyvateľstva. Ako uvádzajú dokumenty z roku 1947, vysídľovanie sa malo týkať „všetkých odnoží ukrajinskej národnosti vrátane Lemkov“.

Katarzyna Solińska

Wyszowatka

Dekonstrukcia, teda narušenie konštrukcie a postupná deformácia, postihla nielen celú dedinu, ale aj jej názov. Wyszowatka sa striedala s tvarom *Wyszowadka*, čo viac-menej formálne a kartograficky odrážalo historický vývoj deformačných zmien. Po stáročia zostal nezmenený len staroslovanský slovotvorný základ „wisz“ vo význame močaristá húština, ktorá na miestnych poliach ako jeden z mála prvkov nepodľahol žiadnej zásadnejšej dekonštrukcii.

Wyszowatka leží na rovine, čím sa odlišuje od susedných dedín v úzkych údoliach, ktoré sú priečne členené na takzvané lesné lány, t. j. podlhovasté polia a lúky siahajúce od jednej strmej vyvýšeniny k druhej. Od čias valašského osídlenia bola Wyszowatka vďaka svojej priaznivej topografii atraktívnym miestom, čo potvrdzuje aj zápis z roku 1595 o prítomnosti jedného šoltýskeho a jedného polovičného valašského dvora. V 19. a na začiatku 20. storočia v obci žilo okolo 300 ľudí v 40 domoch.

Po období prosperity a určitej otvorenosti voči svetu nastala doba rozdelenia. Wyszowatka sa ocitla v rakúskej časti rozdeleného Poľska a následná autonómia Haliče jej priniesla rad slobôd, nielen v národnostnej otázke, ale aj v rámci uľahčenia cestovania vo vnútri monarchie. Mnohí obyvatelia Lemkoviny začali odchádzať na juh za sezónnymi prácami pri žatve. Vďaka miernejšiemu podnebiu

Wyszowatka, spádová obec Krempna.
Kopce medzi poľami a lúkami

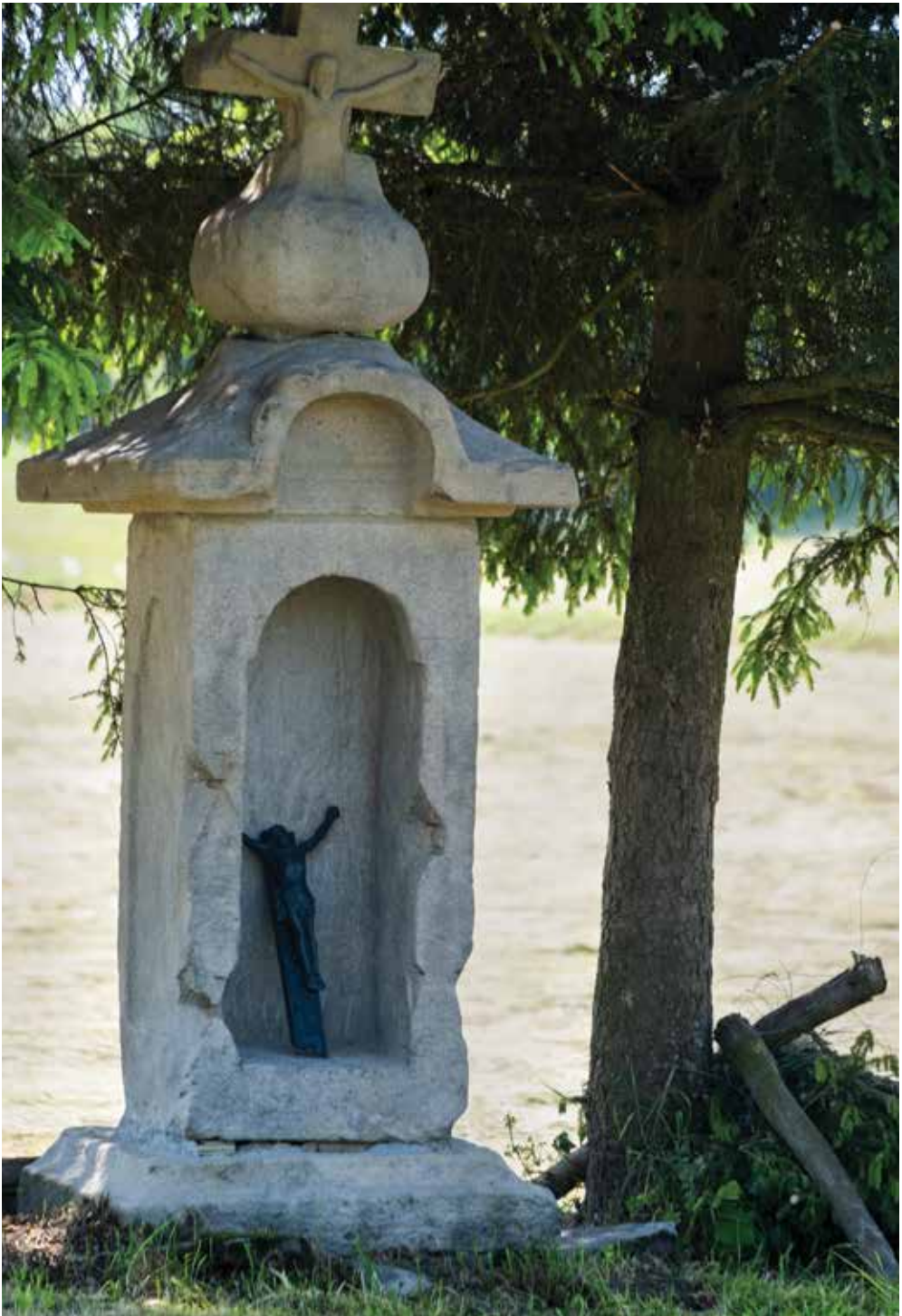

Panónskej nížiny sa tam vegetačné obdobie začína o dva týždne skôr než na severnej strane Karpát. Preto sa miestni Lemkovia stihli po práci na juhu vrátiť včas do svojich rodných dedín na vlastnú žatvu. Z maďarskej strany Karpát často prinášali technologické inovácie, čo viedlo k zavedeniu nových foriem pestovania rastlín a nových remeselných nástrojov, čím sa miestna kultúrna krajina ďalej obohacovala.

Až do 20. rokov 20. storočia nemala Wyszowatka vlastný chrám, pričom patrila pod správu farnosti v Grabe. Až rozkol z Tylawy podnietil výstavbu takzvanej „časovne“, teda dreveného pravoslávneho chrámu, ktorý mal slúžiť ako dočasná cerkev. Proces formovania pravoslávnej farnosti však prerušilo vypuknutie druhej svetovej vojny. Zánik tejto lemkovskej dediny a zároveň začiatok jej pomalej dekonštrukcie nastal 29. mája 1947, keď bolo v rámci operácie Visla posledných 11 rusínskych obyvateľov Wyszowatky deportovaných na tzv. „znovuzískané“ územia na západe.

Dovtedajšie miesta *sacrum* začalo deformovať a stierať *profanum*. Na mieste cerkvi vyrástli budovy a zariadenia Jednotného roľníckeho družstva, ktoré pre vlastnú potrebu pohltili a dekonštruovali stavebný materiál z cerkvi až po jej základy. Tunajšie JRD do seba vstrebalo aj malú murovanú kaplnku postavenú v roku 1926. Skutočnosť, že kaplnka pochádza z obdobia pred dekonštrukciou obce, naznačuje dátum vo forme dierkovaných číslic vyrezaných do štítu, ktoré oddeľuje osemramenný kríž. No potvrdzuje to aj kovový tepaný kríž vyčnievajúci z malej cibulovitej helmice, ktorou je zakončená šindľová krytina kaplnky. Nízke drevené dvere do kaplnky s nízko osadeným prekladom nútia každého, kto vstupuje do relatívne priestranného interiéru, k mimovoľnej poklone. Vo vnútri sa dnes nachádza kamenný obetný stôl a súčasné symboly súkromnej devócie miestnych obyvateľov.

Vo Wyszowatke sa zachovalo ešte niekoľko prícestných krížov a božích múk z pieskovca, ktoré pochádzajú z lemkovských kamenárskych centier v Bartnom, Przegonine a Bodakoch. Kameň, ktorý sa ťažil z masívu Magura Wątkowska, nebol vhodný na výrobu mlynských kameňov, pretože bol príliš jemnozrnný, sypký a príliš rýchlo sa opotreboval. Ale to, čo nebolo vhodné na mletie zrna na chlieb a prosforu, poslúžilo ľuďom a Bohu iným spôsobom. Tamojší pieskovec sa ukázal ako mimoriadne poddajný materiál, vhodný na sochárske spracovanie aj za použitia jednoduchých dlát v rukách viac

Wyszowatka, spádová obec Kremplna.
Dekompletované božie muky z magurského pieskovca

či menej zručných remeselníkov a kamenárov. Práve vďaka svojej ľahkej opracovateľnosti sa tento jemnozrnný pieskovec zo svahov Magury stal ideálnym základom pre malú sakrálnu architektúru, ktorá je neoddeliteľnou súčasťou kultúrnej krajiny Lemkoviny.

V miestnych kamenárskych centrách vznikali stĺpové, pilierové aj výklenkové božie muky, sochy a prícestné kríže, ako aj náhrobky na cintorínoch. Tieto diela boli často symbolickým odzrkadlením architektúry cerkvi vytesaným do kameňa. Odrážali ich architektonické členenie, pričom tvaroslovím nadväzovali na formu chrámovej lode s kupolou, okná uzavreté arkádami, výrazné rímsy či stanové strechy s cibulovitými helmami a slepými lucernami zakončenými kamenným alebo kovovým osemramenným krížom.

Wyszowatka, spádová obec Krempna. Murovaná kaplnka

Dekonštrukcia dediny a jej spoločnosti viedla k nevyhnutnej dekonštrukcii pôvodných významov a k rozpadu jazyka estetických a náboženských foriem zachovaných kaplniek a božích múk. Tie, ktoré vidíme dnes, boli zväčša nanovo postavené. Často ich zostavili z pieskovcových blokov roztrúsených po poliach a cestách, pričom pri obnove sa neraz vynechali cibulovité helmice alebo stanové strechy. Spájanie dekompletovaných súčastí kaplniek a božích múk síce prebiehalo v dobrej viere, no výsledná podoba sa výrazne líši od viery, ktorá formovala ich pôvodný vzhľad.

Katarzyna Solińska

Żydowskie

Z obce Krempana vedie cesta do úzkej doliny, kde pramení potok Krempana, prítok Wisłoky.

Miesto obklopujú početné vrchy, z juhu Wysokie (657 m n. m.), z východu Żydowska (711 m n. m.) a Niedźwiedzie (653 m n. m.) a zo severu Kiczera Żydowska (561 m n. m.). Ide o jednu z azda najdojímavejších a najtajomnejších oblastí pohraničia. Kedysi tu ležala dedina, ktorú tvorili lesné lány, kde sa údolím potokov Krempana a Żydzičzyk tiahli rady domov tvoriacich typickú reťazovú zástavbu. Tadiaľto viedla aj stará obchodná cesta smerujúca na sever do Żmigródu a Krosna, a na juh do Bardejova a Prešova na území dnešného Slovenska. Je to areál dávnej osady Żydowskie, ktorá bola založená na valašskom práve. Dedina vystriedala viacerých majiteľov: Wojszykocov, Stadnických, Siemieńskich, Lubomirských i Lewických. Po určitú dobu bola dokonca majetkom krakovskej kapituly.

Prvá zmienka o obci pochádza z roku 1541, keď ju rod Wojszykocov predal Stadnickým. Neskôr sa stala tabulárnym statkom Jana Lewického. V roku 1880 tu žilo viac ako 440 ľudí, z toho 430 gréckokatolíkov a 12 Židov. Fungovala tu aj škola a gréckokatolícka cerkev. Čo také sa udialo, že z dediny dnes nezostalo vôbec nič? Návštevníci, ktorí sem zavítajú, majú pocit, akoby sa ocitli na konci sveta. Toto je príbeh o tom, ako minulosť nenávratne zmenila tunajšiu krajinu a ako vojna zasiahla aj tie najvzdialenejšie kúty Nízkych Beskýd.

Żydowskie, spádová obec Krempana.

Miesto po Cerkvi Nanebovstúpenia Pána

Tragický príbeh dediny sa začal písať vypuknutím prvej svetovej vojny. V máji 1915 rakúsko-uhorská ofenzíva spojená s gorlickou operáciou úplne zničila obec Žydowskie i susedné dediny Ciechania, Rostajne a Ożenna. Napriek obrovským stratám na ľudských životoch a majetku bola vôľa žiť silnejšia. Tí, ktorí prežili alebo sa vrátili, začali s obnovou dediny. Jednou z ich prvých iniciatív bolo opätovné otvorenie školy. Ani netušili, že ich pokus o vzkriesenie domova bude mať len také krátke trvanie. Čoskoro to, čo nezničila prvá vojna, dokonala druhá svetová vojna. Posledným klincom do rakvy bola Karpatsko-duklianska operácia. Nasledovalo 5 najtragickejších mesiacov v histórii osady. V septembri 1944, počas bitky o Duklu, dedinu najskôr obsadila Červená armáda, no vzápätí opäť prešla do rúk nemeckých jednotiek. V októbri nemecká armáda nariadila vysídlenie obyvateľov. Tí, ktorí odmietli alebo nemohli opustiť svoje domy, boli na mieste rozstrieľaní. Výsledkom vojenskej operácie bolo totálne zničenie obce. To, čo nezhorelo,

Žydowskie, spádová obec Krempna. Cintorín okolo areálu cerkvi

Żydowskie, spádová obec Krempna. Krajina dávnej dediny

nemeckí vojaci rozobrali na stavbu obranných opevnení. Obyvateľom obce Żydowskie tak nezostalo iné východisko, než hľadať útočisko v susedných dedinách.

Obec Żydowskie nikdy nebola samostatnou farnosťou. Do roku 1860 patrila pod správu farnosti v Rostajnom, a následne sa stala filiálkou farnosti v Ciechanii. A prišlo aj obdobie, keď tu súčasne stáli tri chrámy – dva gréckokatolícke a jeden pravoslávny. Pristavme sa pri cerkevnom areáli, ktorého hranice sú dnes už len sotva viditeľné, vymedzené pozostatkami kamenného plotu. Práve tu, v obklopení stromov ohnutých vekom a náhrobkov farského cintorína, ktoré viac než plynúci čas poznačila ruka človeka, stál v 19. storočí uniatsky Chrám Nanebovstúpenia Pána. Bol postavený v roku 1922 ako v poradí druhý chrám v obci, keďže ten prvý vážne poškodili boje prvej svetovej vojny. Vďaka zachovaným fotografiám (z 30. rokov 20. storočia) vieme, aká charakteristická a zvláštna bola jeho architektúra. Pôsobila priam archaicky, čo dnes potvrdzuje aj verná maketa cerkvi umiestnená

Żydowskie, spádová obec Krempana. Bezmenné a opustené božie muky z roku 1866

v centrálnej časti niekdajšieho cerkevného areálu. Strecha mala hrebeň, pričom veža nad babincom bola nízka a nevýrazne vyčlenená. Chrátová loď mala rovnakú šírku ako babiniec, zatiaľ čo svätyňa bola užšia a nižšia než loď. Strecha veže aj svätyne bola zakončená cibulovitými kupolami s kovanými krížmi. Práve jeden z nich, podobne ako legendárny *Excalibur* zapichnutý v kameni, predstavuje jednu z posledných hmatateľných stôp po tomto zaniknutom chráme. Posvätnosť tohto miesta evokuje aj machom pokrytá kamenná krstiteľnica (svätenica), ktorá kedysi nežne prijímala ruky obyvateľov Žydowskíeho. Samotný cintorín je tiež ozvenou minulosti. Potok, ktorý ním preteká, je rovnako hlboký ako rany, ktoré tu zanechala tragická história. Do dnešných dní sa zachovalo niečo vyše desať pieskovcových náhrobkov, na ktorých vidieť precíznu prácu vynikajúcich kamenárskych majstrov. Magickú atmosféru miesta akoby dotváral koberec modrej nevädze – trvácnej rastliny, ktorú Lemkovia s obľubou vysádzali okolo svojich domov a posvätných miest.

Pri ceste nahor dedinou smerom k obci Grab upúta pozornosť pohľad na divé ovocné stromy – slivky, višne, jablone a hrušky. Asi nikde inde v pohraničí ich niet toľko čo tu. Sú to práve ony, čo označujú miesta dávnych usadlostí, sádov a záhrad. Ešte donedávna sa o svoje plody delili s miestnymi obyvateľmi. Pri vstupe do bývalej dediny treba kráčať opatrne – na každom kroku môžete zakopnúť o prah niekdajšieho domu, ba dokonca spadnúť do hlbokkej, nezakrytej studne. Obec Žydowskie bola kedysi dôležitým bodom na mape lemkovského osídlenia v Nížkych Beskydách. Cestou narazíme na božie muky z roku 1866. Táto stĺpová dvojpodlažná stavba z pieskovca je dielom anonymného sochára, pričom vznikla na podnet dnes už neznámeho fundátora. Na oboch podlažiach sa nachádzajú polkruhové niky. Najcharakteristickejším prvkom sú vyrezávané pilastre, z ktorých hlavíc vyrastajú reliéfne rastlinné úponky pokračujúce aj nad archivoltou. Božia muka je zakončená osemhrannou cibulou s tepaným železným krížom. Jej niky – dnes prázdne a vylúpené – sa s touto krajinou stotožnili natoľko, že verne zdieľali tragický osud jej obyvateľov.

Łukasz Stachurski

VYBRANÉ OBJEKTY KULTÚRNEHO DEDIČTVA NA POĽSKO-SLOVENSKOM POHRANIČÍ

mierka 1 : 150 000 (1 cm : 1500 m)

1 km 0 1 2 3 4 5 km

49° 30'

SLOVENSKÁ REP./POLSKA

<i>Namen oder Ortschaften</i>	<i>Anzahl der</i>
<i>Andrjawa</i>	
<i>Becharov</i>	
<i>Čarno</i>	
<i>N. Poljanka</i>	
<i>Štani</i>	
<i>Jedinka</i>	
<i>Šimluga</i>	
<i>Niklova</i>	
<i>Čizpla</i>	
<i>Ondavka</i>	
<i>ob. Poljanka</i>	
<i>nid. Poljanka</i>	
<i>Regette</i>	
<i>Zlati</i>	
<i>Šmilno</i>	
<i>Štebnik</i>	
<i>ob. Trnava</i>	
<i>nid. Trnava</i>	
<i>Wanadka</i>	
<i>Čizetka</i>	
<i>Žbance</i>	

Slovensko

Skúmaná oblasť v Ondavskej vrchovine

Bardejov
Bardejovské Kúpele
Becherov
Cigel'ka
Frička
Gabolto
Jedlinka
Kurov
Mokroluh
Nižná Polianka
Nižný Tvarožec
Ondavka
Petrová
Roztoky
Stebnícka Huta
Varadka
Vyšná Polianka
Vyšný Tvarožec
Zborov
Zlaté

Bardejov

Mesto Bardejov je centrálnym strediskom horného Šariša a leží na severovýchode Slovenska v mierne zvlnenom údolí rieky Topľa, v západnej časti Ondavskej vrchoviny, v nadmorskej výške okolo 323 m n. m.

Poloha v blízkosti karpatských priesmykov a obchodných ciest silne determinovali jeho historický rozvoj.

Bardejov vznikol ako významné obchodné centrum, ktoré sa rozvíjalo vďaka kráľovským výsadám. V 15. storočí bolo obohnané kamennými hradbami a stal sa remeselníckym centrom so silnými cechmi. Významnými stavbami boli Bazilika sv. Egídia, renesančná radnica, mestské hradby, mestské kúpele a synagóga. Od 18. storočia začali na predmestiach vznikať tradičné roľnícke usadlosti so zrubovou architektúrou. V 19. storočí sa mesto rozšírilo smerom k dnešnej Dlhej Lúke, Bardejovským Kúpeľom a k železničnej trati.

Spôsob obživy obyvateľov pred rokom 1948 spočíval najmä v remeslách, obchode a poľnohospodárstve. Mešťania prevádzkovali remeselné dielne (obuvníci, kováči, garbiari, tkáči, hrnčiari a iné), zatiaľ čo okrajové časti mesta žili z roľníctva, chovu a sezónnych prác.

Obyvateľstvo Bardejova bolo historicky pestré. Pred druhou svetovou vojnou tu žili Slováci, Rusíni, Židia, Nemci a Maďari. Židovská komunita bola početná – v 20. rokoch 20. storočia tvorila

Bardejov. Pohľad na zdobenú drevenú verandu "ganek" v prímestskej časti Bardejova Dlhej Lúke

až tretinu obyvateľstva. Po holokauste a vysídleniach sa zloženie obyvateľstva mesta výrazne zmenilo – väčšinu dnes tvoria Slováci, zatiaľ čo Rusíni a Rómovia predstavujú približne po osem percent populácie.

Bardejov je mestom s bohatým kultúrnym dedičstvom, ktorého stavebný vývoj vypovedá o vrstvách dejín v rôznych formách architektúry – od zrubových sypancov po gotické chrámy. Podrobnejšie sa vývoju mesta venuje štúdiá Martina Meššu v tejto publikácii. Preto len zhrnieme a priblížime architektonické monumenty, ktoré je ešte možné vidieť.

Zrubový bardejovský dom sa dá zachovaný vidieť v Bardejovských Kúpeľoch. Podobné stavby stáli v okrajových častiach mesta a vychádzali zo stavebnej tradície nemecko-saských kolonistov. Ich prejazd (tzv. dufart) pripomína domy známe aj zo Spiša. Zrubové domy s prejazdom boli členené na päť základných priestorov: vstupný priechod (prikl'et), prednú izbu orientovanú do ulice, zadnú

Bardejov. Sypanec so samonosným zastropením v mestskej časti Bardejovská Zábava

Bardejov. Prístrešok nad minerálnym prameňom v Dlhej Lúke bol prenesený z Bardejovských Kúpeľov

miestnosť (maštal' alebo dielňu remeselníka), komoru a priestor pod komínom – využívaný na varenie, ohrev vody a údenie. Po veľkých požiaroch, napríklad v roku 1902, boli zavedené prísne protipožiarne predpisy – štíty sa začali murovať a prešlo sa na stolicové krovky.

V ostatných častiach mesta je možné vidieť aj niekoľko príkladov drevenej architektúry v zachovanej podobe. V mestskej časti Bardejovská Zábava sa nachádza niekoľko dreveníc a sýpka. Sypanec, nachádzajúci sa na ľavej strane pri vstupe do Bardejova, so samonosným zastropením, hlineným výmazom a namodro natretými stenami, je malebným pripomenutím minulosti.

V Dlhej Lúke je už z hlavnej cesty možné vidieť architektúru charakteristickú pre túto časť Šariša. Jeden z posledných zachovaných drevených domov stojí na križovatke ulíc neďaleko kostola – jeho budúcnosť je však neistá. V obci sú aj ďalšie drevené stavby a historický drevený prístrešok na minerálnu vodu, prenesený z neďalekých Bardejovských Kúpeľov.

Bardejov. Typický omietnutý, modrý sypanec v mestskej časti Bardejovská Zábava

Bardejov. Časť Dlhá Lúka, drevenica postavená v prvej polovici 20. storočia

Milovníci histórie Šariša by nemali vynechať expozície Šarišského múzea. V historickej radnici na námestí si môžu pozrieť zachovalé interiéry s kazetovým stropom, nábytkom a časťami renesančných drevených oltárov. Na Rhodyho ulici sa nachádza najväčšia zbierka drevených ikon východného obradu na Slovensku a oproti vstupu jedinečná expozícia Príroda severovýchodného Slovenska a jeho ochrany, s domácou a exotickou faunou.

Peter Kočan

Bardejovské Kúpele

Prvá správa z údolia Kvašného potoka pod Kamennou horou sa zachovala v listine uhorského kráľa Belu IV. z roku 1247.

Chotárny medzník majetkov bardejovských cisterciánov v nej nesie názov *Bucruth*, vo význame *burkutnyje*, bublajúce vody.

Miesto sa stalo postupne obľúbeným na vychádzky a okolo roku 1675 sa už tunajšia minerálna voda vyvážala a predávala do Košíc. Pri studených minerálnych prameňoch mesto koncom 17. storočia postavilo hostinec. Od 80. rokov 18. storočia sa už spomína murovaný ubytovací hostinec vystavaný arménskymi kupcami, kúpeľná budova a správa, že Poliaci využívali kúpele aj v zime.

Koncom 18. storočia sa dostali kúpele do priazne poľskej šľachty. Iste k tomu prispelo aj rýchle uzdravenie poľského šľachtica, Tomáša Lisického z Lisiec. Keď ho sem priviezli museli ho do kúpeľa denne nosiť na rukách. Po dvoch týždňoch sa cítil úplne zdravý. Jedným z častých návštevníkov bol aj knieža Karol Stanislav Radziwill, známy ako „Panie Kochanku“. Kúpeľné mestečko sa postupne rozrastalo a medzi významných majiteľov víl patrilo popri domácej šľachte napr. aj Knieža Adam Kazimír Czartoryski.

Chýr o Bardejovských Kúpeľoch a ich liečivých minerálnych prameňoch sa šíril ďalej do

Bardejovské Kúpele. Gréckokatolícky drevený chrám Ochrany Presvätej Bohorodičky z roku 1730

sveta. Veď dôkazom toho sú početné významné návštevy mimo iných aj princeznej Márie Lujzi, budúcej manželky francúzskeho cisára Napoleóna I. či Alexandra I., ruského cára.

Asi najznámejším hosťom Bardejovských Kúpeľov je nepochybne Alžbeta Bavorská, cisárovná a manželka rakúskeho cisára Františka Jozefa I. Jej trojtýždňový liečebný pobyt zvýšil popularitu kúpeľov a až do vypuknutia 1. svetovej vojny sa kúpele tešili vysokej návštevnosti a čulému kultúrnemu životu. V kúpeľoch pôsobil a žil významný hudobný skladateľ Béla Kéler, ktorý na pamiatku skomponoval krásny valčík *Na krásnom Rýna spomínam na Teba*.

Bardejovské Kúpele. Dom z Kračúnoviec v pozadí s cerkvou Sv. Mikuláša zo Zboja z roku 1766

Bardejovské Kúpele. Vrták z Bardejova, unikátna technická pamiatka regiónu

Expozícia ľudovej architektúry v Bardejovských Kúpeľoch, alebo „skanzen“ je jednou z piatich expozícií Šarišského múzea. Svoje brány otvorila návštevníkom prvýkrát 29.8.1965 čím sa stala najstaršou expozíciou svojho druhu na Slovensku. Tých naj má však expozícia viacero. Svojou rozlohou, 1,6 ha, je najmenšou expozíciou. Ako jediná na Slovensku má hneď dva chrámy, cerkev Sv. Mikuláša z obce Zboj z roku 1766 a cerkev Ochrany Presvätej Bohorodičky z obce Mikulášová z roku 1730. Chrám z Mikulášovej bol v roku 1936 zároveň jedným z prvých kostolov preneseným na nové miesto.

V súčasnosti sa v etnoparku nachádza 29 expozičných objektov, ktoré boli privezené z pôvodných lokalít severovýchodného Slovenska a predstavujú pestrú škálu technických i estetických zručností a architektonických špecifík drevenej architektúry pohraničia. Návštevník tu nájde typické zrubové domy s vysokými sedlovými strechami a vypletanými komínmi. V ich blízkosti stoja nenápadné, no podstatné sypance. K poriadnému gazdovskému dvoru

patrila aj stodola. Hospodárske stavby sú zastúpené aj sušiarňou ovocia či kováčskou dielňou.

Z technických pamiatok sú v areáli prezentované vodou poháňané objekty. Prvým je valcha, *fol'uš*, zariadenie slúžiace na zhutňovanie ovčej tkaniny, súkna používaného napr. na výrobu nohavíc, *chološne* či huní. Unikátom je ale zariadenie na výrobu drevených, borovicových, vodovodných rúr, vrták z Bardejova.

Pýchou každého skanzenu sú jeho sakrálne stavby. V areáli sa ich nachádza šesť. Popri vyššie spomenutých chrámoch si tu môžete pozrieť prícestnú kaplnku sv. Jána Nepomuckého, vstupnú bránu z roku 1736, či dve zvonice. Tá z obce Janovce je zároveň najstarším objektom v areáli a datuje sa do roku 1700.

Bardejovské Kúpele. Sakrálne objekty v skanzene – zvonica z Janoviec (1700), Cerkev zo Zboja (1767) a vstupná brána z Nižného Orlika (1763)

V blízkosti „skanzenu“ sa nachádza Vila Rákoci, ktorá v sebe ukrýva dva expozičné celky. Prvý sa venuje histórii Bardejovských Kúpeľov a ich významným hosťom. Druhá, národopisná časť, prezentuje ľudový odev a vybrané remeslá historického regiónu Šariš.

Lukáš Jonov

Becherov

Becherov sa nachádza v prírodnom prostredí Nízkych Beskýd v blízkosti štátnej hranice s Poľskom. Leží v nadmorskej výške 418 m

n. m., obklopený lesmi a kopcami. Prírodné prostredie tvoria hlavne zmiešané horské lesy s hojnosťou vody a pasienkov, z ktorých najväčšia je rezervácia Becherovská tisina na svahoch Javoriny (881 m n. m.).

Prvá písomná zmienka o obci pochádza z roku 1414 pod menom „Kewberher“. Zakladateľmi boli poddaní osadníci nemeckého práva. Počas storočí patrila obec k makovickému hradnému panstvu, neskôr Szirmayovcom a Erdődyovcom. Maďarsky sa nazývala Biharó. Historicky je obec známa najmä v súvislosti s udalosťami druhej svetovej vojny, keď sa výrazne zapojil do protifašistického odboja.

Až do roku 1948 bola obec tradičnou roľníckou komunitou. Hlavnou obživou bolo poľnohospodárstvo, chov dobytka a sezónne práce v lese. Obyvatelia sa živili aj výrobou drevených nástrojov a iným drobným remeslom. V obci fungoval mlyn, hostinec aj vozáreň.

Domy boli pôvodne zrubové, makovického typu, stavané z dreva dostupného z okolitých lesov. Steny sa mazali hlinou a bielili. Strechy boli pokryté začiatkom 20. storočia slamou, v roku 1910 už väčšinu striech pokrýval drevený šindel. Hospodárske budovy

Becherov. Zachovaný gazdovský dvor so zrubovými hospodárskymi stavbami a sýpkou

(sypance, stodoly) boli jednoduché a drevené, často spojené s obytnou časťou pod jednou strechou.

Becherov má rusínske obyvateľstvo, čo dokladá nielen jazyk a náboženská príslušnosť (gréckokatolíci, pravoslávni), ale aj etnický charakter. V medzivojnovom období tu žilo aj niekoľko židovských rodín, v súčasnosti je tu niekoľko rómskych obyvateľov. Počet obyvateľov však po 2. svetovej vojne klesol, najviac kvôli vysťahovalectvu a vojne.

V 19. storočí sa obec rozvíjala najmä v oblasti lesného hospodárstva a drobných remesiel. V roku 1847 bol postavený klasicistický gréckokatolícky chrám Narodenia Panny Márie, neskôr doplnený o ikonostas. V roku 1923 pribudla pravoslávna kaplnka v staroruském štýle. Počas oboch svetových vojen sa Becherov stal dejiskom vojenských konfliktov, čo pripomínajú cintoríny padlých z prvej svetovej vojny na cintoríne a pamätníky.

Becherov. Pohľad na zadnú hospodársku časť domu zrubovej konštrukcie

Becherov. Zrubový dom makovického typu s kamennou hospodárskou časťou

V obci sa nachádzajú cenné ukážky tradičnej drevenej architektúry. Staré hospodárske dvory a vysoké sýpky, postavené na pivniciach zapustených do svahu, postupne miznú vplyvom erózie času a náletovej vegetácie. Mimo vegetačného obdobia, najmä na jar alebo jeseň, sú niektoré z týchto jedinečných objektov dobre viditeľné.

Pri prechádzke obcou možno natrafiť na niekoľko domov so zachovanými pôvodnými architektonickými detailmi. V blízkosti nákupného strediska sa nachádza gazdovský dvor so sýpkou, ktorej pôvodné šindľové zastrešenie je dodnes viditeľné pod vrstvou novšieho plechového prekrytia. Zrubový dom je výnimočný tým, že aj hospodárske časti ako maštal' sú postavené z dreva.

Ide o typickú ukážku jednotraktového zrubového domu tzv. makovického podobne ako u lemkovského typu, kde sú všetky funkčné časti – izba (chiža), multifunkčná vstupná sieň (humno, bojisko), maštal' a ďalšie hospodárske

Becherov. Sypanec s predsunutou strechou vytvárajúcou krytý pracovný i oddychový priestor

priestory – radené za sebou pod jednou strechou. Do domu sa vstupovalo skrz menšie dvere cez veľké vrátka, v ktorých väčšie slúžili aj na vjazd voza. Zo siene, ktorá slúžila ako vozáreň, priestor pre hospodársku činnosť či sklad, sa vchádzalo do obytnej časti domu. Pôvodne mali domy strmší tvar strechy usposobený k prekrytiu slamou, dnes je krov znížený a nahradený plechovou krytinou. Okná sú typicky dve do dvora a jedno do ulice.

Nedáľeko obce sa nachádza hraničný prechod Dujava a ďalší z cintorínov z I. sv. vojny navrhnutý Dušanom Jurkovičom. Vojnový cintorín č. 46 Konieczna – Beskidek. V 72 hrobach je pochovaných celkom 111 vojakov rakúsko – uhorského 47. pešieho pluku.

Peter Kočan

Cigel'ka

Cigel'ka leží na severovýchode Slovenska v okrese Bardejov, v údolí potoka Ol'chovec pod najvyššou horou rovnomenného pohoria Busov (1 002 m n. m.), neďaleko slovensko-poľskej hranice. Obec má mierne členitý terén, hornatý chotár a bohaté lesy. Vyniká množstvom minerálnych prameňov – kyseliek a zásaditej uhličitej vody – známych pre liečivé účinky.

Obec bola založená pravdepodobne okolo roku 1400 a prvýkrát sa písomne spomína v roku 1414 ako „Checleuagasa“ a neskôr tovrila súčasť rozsiahleho domínia Makovica. V 19. storočí zasiahla obec vlna masovej emigrácie do Ameriky. Po roku 1947 časť obyvateľov emigrovala na Ukrajinu (do Zeleného Haja), v rámci optácii obyvateľstva medzi ZSSR a ČSSR, no väčšina sa od 60. rokov 20. storočia postupne vrátila. Cigel'ka mala do roku 2004 vlastnú farnosť, potom bola filiálkou Kurova, dnes patrí pod Petrovú. V obci sa nachádza aj pamätník obetiam druhej svetovej vojny – siedmim mladým mužom, ktorí padli na fronte, a niekoľkým židovským rodinám zavraždeným v koncentračných táboroch. Pomník navrhol Mikuláš Lovacký.

Dominantou obce je gréckokatolícky chrám sv. Kozmu a Damiána z roku 1816, postavený na mieste staršej drevenej stavby. Kostol bol vysvätený 17. novembra 1816 a slúžil v ňom svoju prvú liturgiu neskorší biskup a mučeník Pavol Peter Gojdič, ktorého rodný dom pripomína pamätná tabuľa.

Cigel'ka. Dom č. 42, Národná kultúrna pamiatka, zrubová jednotraktová drevenica s vylpetaným komínom z polovice 19. storočia

Tradičným zamestnaním obyvateľov bolo pastierstvo, lesníctvo, furmanstvo a práca pri ťažbe dreva. V medzivojnovom období aj kúpeľníctvo, vďaka známej slanej minerálnej vode a prameňom s dokázanými liečivými účinkami. Za prvej republiky tu fungovali kúpele so skromnou drevenou infraštruktúrou.

Cigelka bola vždy prevažne rusínska. V roku 1910 tu žilo 506 obyvateľov, v roku 2001 z celkových 431 obyvateľov tvorili väčšinu Slováci (336), no zostala výrazná rusínska (35) aj rómska (39) komunita. V súčasnosti má obec okolo 587 obyvateľov, tri štvrtiny obyvateľov tvoria Rómovia. Nábožensky dominuje príslušnosť ku gréckokatolíckej viere.

Cigelka. Drevenica zasadená do malebného prostredia pohoria Busov

Cigelka. Typická jeden a poltraktová drevenica s gánkom a sypancom v pozadí

Obec má typickú potočnú radovú zástavbu. Staršie domy boli zrubové, zo smrekového alebo jedľového dreva, s hlinenou podlahou, šindľovou či slamenou strechou. Hospodárske časti – stajne, maštale – boli radené za obytnou časťou.

Pri prechádzke obcou určite zaujmu sypance s pirstavanými šopkami. V Cigelke nájdeme viacero zachovaných dreveníc. Väčšina z nich je už uspôsobená súčasným štandardom a potrebám. Z domov s jednou obytnou izbou sa stali troj, štvorizbové objekty. Postupne pribudli „gánky“, v interiéri kúpeľne s tečúcou vodou, na fasádach sa objavili satelity či antény, vypletané komíny nahradili murované, šindľovú strechu zasa trvácnejší plech. No neomietnutý hnedý zrub, drobné okná, masívne doskové štíty či vysoké sedlové strechy dávajú tušiť, že sa pod súčasnými architektonickými „nánosmi“ ukrývajú tradičné drevenice poľsko-slovenského pohraničia.

Pekným príkladom zachovanej drevenej architektúry druhej polovice 19. storočia je dom č. 42, ktorý je chránený ako Národná kultúrna pamiatka. Na prvý pohľad zaujme svojou výraznou červenou strechou a štítom s drobnými okienkami a bielym krížom. Pôdorysne predstavuje typickú „chyžu“ so vstupným priestorom „siňi“, ktorá zaberá celú šírku domu, izbou a komorou, radenými vedľa seba. Po celej dĺžke obytnej časti domu sa nachádza plevník, priestor prekrytý strechou, kde sa ukladali plevy ako

Cigel'ka. Zrubový dom so zatvoreným gánkom postavený na vysokej podmurovke prikrytý dvojspádovou sedlovou strechou s podlomenicou

krmovina pre domáce zvieratá. Dlhé a intenzívne zimy v minulosti, s veľkou nádielkou snehu, prinútili gazdov mať zásoby suchých krmovín takpovediac poruke. Pod jednou strechou sa ďalej nachádza bojisko, alebo stodola, a chlievy pre ustajnenie domácich hospodárskych zvierat – koní, kráv, oviec a pod. V dome sa nachádza funkčný vypletaný lieskový komín omazaný hlinenou omietkou. Gazdovský dvor jedoplnený o sypanec, ktorý sa nachádza v zadnej časti usadlosti.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Frička

Frička je koncovou pohraničnou obcou v Bardejovskom okrese. Leží 19 km severozápadne od Bardejova v úzkej doline potoka Kamenec na južnom svahu jedného z najvyšších vrchov Busova (časť Nízkych Beskýd) Lacková (996 m.n.m). Stred obce je vo výške 521 m n. m., chotár stúpa k hrebeňu až po 750 m a tvorí ho flyšové pieskovce so súvislým bukovo-jedľovým lesom, horskými lúkami a minerálnym prameňom, *štava*.

Obec vznikla koncom 16. storočia ako súčasť rozsiahleho domínia na severe Šariša, panstva Makovica. Vybudovali ju šoltýsi a usadlíci podľa zákupného práva a patrí k najmladším obciam na Šariši. Prvá písomná zmienka je z roku 1618 (Fricska), o desať rokov tu už stálo päť usadlostí, no v roku 1711 sa časť obce vyludnila útekem. V roku 1787 mala 40 domov a 273 obyvateľov, roku 1828 už 55 domov a 408 obyvateľov. Hospodársky rozvoj priniesla malá železiareň grófa Forgáča v 19. storočí. V obci sa nachádzajú 2 chrámy, novší pravoslávny postavený v 90. rokoch 20. storočia a drevený gréckokatolícky postavený v roku 1829. Obec neobišli ani ničivé svetové vojny. V okolitých lesoch boli po Slovenskom národnom povstaní v roku 1944 aktívne aj partizánske odbojové skupiny. Nad obcou sa nachádza polder na záchyt storočnej vody a zvernica na chov raticovej zveri.

Frička. Gréckokatolícka cerkev z roku 1829 zasvätená sv. Archanjelovi Michalovi

Základnú obživu poskytovali do pol 20. storočia obyvateľstvu miestne polia, lúky, pastviny a lesy. Políčka boli zväčša malé a nízkej kvality. Rodiny si privyrábali lesníckymi prácami, furmanstvom, ovčiarstvom, či výrobou šindľov a neskôr aj prácou v železiarni či sezónnymi žatevnými prácami v nížinách.

Frička bola pôvodne rusínska obec; podľa sčítania 2011 tu žije 292 obyvateľov, z toho 235 Slovákov, 39 Rusínov, Rómovia tvoria štvrtinu obyvateľov. Nábožensky prevláda pravoslávie, menšia časť obyvateľov je gréckokatolíkov, malé zastúpenie má rímsky katolicizmus a protestantizmus.

Frička je v súčasnosti obcou kde môžete naďabiť na relikty tradičnej drevenej architektúry takmer v každej časti obce. Pri prechádzke hlavnou cestou natrafíte na zrubové domy, sypance, koniarne či maštale a chlievy. Aj keď je

Frička. Pohľad na podpivničené sypance a drevenicu na vyšnom konci obce

Frička. Chlievy a kuríny postavené tradičnou zrubovou technikou

potrebné podotknúť, že gazdovský dvor vo svojej komplexnej podobe, teda dom so sýpkou (*chižu so sipancom*), stodolou, chlievom či studňou tu už nenájdete, zaujmú najmä domy zo začiatku 20. storočia v takmer pôvodnej dispozícii. Na rozdiel od západnej časti mapovaného regiónu nebola Frička počas vojnových rokov vypálená a tak si návštevník môže celkom plasticky vytvoriť predstavu o tom ako sa žilo v týchto ťažkých podhorských podmienkach na prelome 19. a 20. storočia.

Dominantou obce je národná kultúrna pamiatka gréckokatolícka cerkev z roku 1829 zasvätená sv. Archanjelovi Michalovi. Kostol sa nachádza v strede obce na miernom návrší. Obklopený je zrubovou ohradou so vstupnou bránou chránenou dreveným šindľom. Jedná sa o trojpriestorovú stavbu, svätyňa, loď a podvežie, babinec, s dvoma vežami. Časť chrámu je postavená zrubovou technikou, mohutná veža stĺpovou. Zvonica má priestor pre tri zvony, z nich najstarší sa datuje do roku 1697. Svätyňa chrámu sa nachádza

Frička. Rámové dvere sypanca boli v minulosti jediným objektom na gazdovstve zamykaným na kľúč

v jeho východnej časti a vstupné dvere sú v podveží na jeho západnej strane. Ikonostas oddeľujúci svätyňu od lode je z 18. a 19. storočia. Špecifikom chrámu je aj zdobený strop svätyne z roku 1933 z dielne prešovského maliara Jozefa Wagnera. Chrám dodnes slúži svojmu účelu a v prípade záujmu o návštevu je potrebné kontaktovať správcu.

Dedina má potočnú radovú zástavbu. Tradičné prízemné domy sú veľké zruby zo smrekového a bukového dreva bez podmurovky, so spoločnou strechou pre obytnú časť i maštal. Sedlové strechy majú vysoký štít a podlomenicu, krytinu pôvodne šindľovú alebo slamenu; pec v izbe ústi do dymníka v sieni, podlahy sú hlinené. Pri ceste stoja samostatné zrubové sýpky. Niektoré staré stavby boli prenesené z poľských dedín. Novostavby z prvej polovice 20. storočia nadviazali na zrubovú tradíciu, no sieň nahradili kuchyňou a komoru druhou izbou.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Gabolto

Gabolto sa nachádza v severovýchodnej časti Slovenska, približne 15 km severozápadne od Bardejova, v údolí potoka Kamenec pod vrchom Busov (1 002 m n. m.). Chotár je hornatý a bohatý na lesy, lúky, pasienky a minerálne pramene – najmä kyslé vody známe už od 18. storočia. Obec leží neďaleko slovensko-poľskej hranice a historicky bola križovatkou obchodných ciest medzi Šarišom a Haličou.

Gabolto patrí k najstarším obciam regiónu – bol osídlený už v 11.–12. storočí a prvá písomná zmienka pochádza z roku 1247. V stredoveku tu pôsobil rytiersky rád sv. hrobu z Jeruzalema (cruciferi), ktorý tu postavil kláštor a pravdepodobne aj kostol zasvätený sv. Vojtechovi. V roku 1355 kráľ Ľudovít I. povolil ťažbu kovov a potvrdil existenciu mýtnice na dôležitej ceste do Poľska. V 15. storočí obec trpela poľskými vpádmi, no v 16. a 17. storočí sa obnovila vďaka zákupnému právu. V roku 1600 mala obec 20 poddanských domov, majer, kostol, školu a faru. V 18. storočí patrila Aspremontovcom, v 19. storočí Erdődyovcom. Dominantou je farský kostol sv. Vojtecha, pôvodne gotický zo 14. storočia, neskôr viackrát prestavovaný. V roku 2011 bol vyhlásený za diecéznu svätyňu. V obci stojí aj kaplnka pri prameni, kde sa podľa legendy sv. Vojtech zastavil na svojej ceste do Poľska – dnešná svätyňa bola obnovená v roku 1891.

Gabolto. Farský kostol sv. Vojtecha, zo 14. storočia, významné pútnické miesto

Obyvatelia sa živilí najmä poľnohospodárstvom, pastierstvom, prácou v lesoch a využívali výhody pramenitej vody a polohy obce na obchodnej ceste. V 19. storočí pribudli príležitosti v súvislosti s mýtom a spracovaním dreva.

Historicky mala obec katolícke obyvateľstvo (rímskokatolícke aj gréckokatolícke). Podľa údajov z 19. storočia tu žili aj židovské a rómske rodiny. V 20. storočí si obec zachovala prevažne slovenský charakter. Každoročne sa tu koná významná púť Košickej arcidiecézy k Panne Márii, tzv. Gaboltovský odpust, ktorý navštevujú tisíce pútnikov.

Tradičné domy boli zrubové, z dostupného dreva, s hospodárskymi časťami radenými za obytnými, s dvorom orientovaným k potoku. Po 19. storočí pribúdali aj murované stavby. V obci sa nachádzajú aj historické klasicistické a sakrálné stavby.

Gaboltov sa ako stredisková obec menila po roku 1948 rýchlejšie. Nová doba prinášala nové možnosti a do popredia sa ako základný materiál dostal kameň, pálené tehly, neskôr kvádre a iné. Väčšina dreveníc postupne zanikla a na ich mieste vyrástli často dvojgeneračné poschodové domy.

Gaboltov. Jeden z posledných zrubových domov v Gaboltove

Gaboltov. Na návrší v Gaboltove stoja tri kríže, tvoriace výraznú dominantu miestnej kalvárie

No kde tu na nás ešte dýchne závan 19. storočia v podobe zrubového roľníckeho domu. Niektoré drevencie už človek pomaly ani nespozná. Zrubové prvky sú ukryté pod vrstvou izolácie či súčasných omietok a náterov. No pár neomietnutých drevníc nájdeme aj v Gaboltove. Predstavujú relikty doby minulej, stavebnej tradície obce i širšieho regiónu, ktorá vychádzala z dostupných materiálov a priemyselných časom overených riešení. Snáď sa ich podarí zachovať aj pre budúce generácie. Z hospodárskych stavieb sa sporadicky objavuje sypanec.

Gaboltov je ako významné pútnické miesto Prešovského samosprávneho kraja súčasťou projektu Svätomariánska púť, ktorý spája pútnické miesta na severovýchode Slovenska. Preto je pochopiteľné, že dominantnými prvkami v obci sú sakrálne objekty. Popri kaplnke, kostole sv. Vojtecha, a drobných prícestných kapličiek a krížov, sa v Gaboltove nachádza aj kalvária so 14. zastaveniami. Na jej konci, na kopci nad obcou, sú umiestnené tri kríže ako univerzálny kresťanský symbol utrpenia Krista a jeho obety.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Jedlinka

Jedlinka sa nachádza na východnom Slovensku v Ondavskej vrchovine, v nadmorskej výške približne 400 m n. m pod Smilnianskym vrchom. Obklopuje ju zalesnená krajina s výskytom jedlí, ktoré dali obci aj meno.

Obec vznikla v polovici 16. storočia ako súčasť makovického panstva. Prvýkrát sa písomne spomína v roku 1567. V roku 1618 tu bolo 6 poddanských usadlostí a dom šoltýsa s mlynom. V roku 1771 v dôsledku cholerovej epidémie obec spustla. V 18. storočí patrila rodine Szirmayovcov. V centre obce sa nachádza základná škola a novší pravoslávny kostol postavený v roku 1993. Historickou dominantou je drevená cerkev zasvätená Panne Márii z roku 1763, v barokovom slohu s typickou trojpriestorovou dispozíciou a ikonostasom z roku 1780. Objekt je národnou kultúrnou pamiatkou.

Pred rokom 1948 sa obyvatelia živilí prevažne poľnohospodárstvom, chovom oviec a prácou v lese a na pasienkoch. Niektorí odchádzali za prácou do zahraničia. Dedinské usadlosti tvorili zrubové domy s hlinenou omietkou, komorou pri izbe a valbovou strechou pokrytou slamou, pričom hospodárske časti boli často pod jednou strechou s obytnými. Pri potoku i pred domami stáli sypance so samostatnou pavlačou a strieškou.

Jedlinka, maďarsky Borókás, bola skladbou obyvateľstva v minulosti rusínska, s prevahou

Jedlinka. Drevená cerkev Ochrany Presvätej Bohorodičky z roku 1763

gréckokatolíkov a pravoslávnych. Počet obyvateľov od 19. storočia klesal – v roku 1828 mala obec 316 obyvateľov, v 1910 157 a v roku 2017 už len 89. V roku 2021 mala obec 80 obyvateľov, väčšina sa hlási k slovenskej národnosti sa menšia polovica k rusínskej národnosti.

V Jedlinke sa nachádza niekoľko zachovaných stavieb drevenej konštrukcie. Najvýznamnejšou je cerkev Panny Márie, z roku 1763. Ide o stavbu v štýle „drevené baroko“, členenú na tri priestory – presbytérium, väčšiu štvorcovú loď a obdĺžnikovitý priestor pod vežou pri vstupnej časti (babinec) pred ktorou je ešte malá predsieň. Jediné sú maľované dvere a ich rám s výjavmi svätcov a štylizovanými kvetinami.

Výzdoba interiéru pochádza z druhej polovice 18. storočia. Niektoré ikony sú dokonca zo 17. storočia. Strechy sa stupňujúco dvíhajú od presbytéria, smerom k západnej veži a dotvárajú tak majestátnosť stavby. Na vrchole veží sú makovičky zakončené kovanými krížmi.

Cerkev je dominantou obce ktorej výnimočný ráz je dodnes čitateľný aj v niekoľkých zachovaných drevených stavbách. Obec sa nepravidelne rozkladá okolo potoka a cesty v údolí, ktoré lemovali hlinou omazané zrubové domy. Oproti domom stáli sypance, z ktorých sa niekoľko v obci zachovalo solitérne alebo stále ako súčasť dvorov. Strechy sýpok a domov

Jedlinka. Sýpka nazývaná sypanec, už ako solitér

Jedlinka. Dosková stodola mladšieho datovania

boli prekyté stupňovite kladenou slamou, ktorá sa na hrebeni upevňovala dvoma spojenými drevenými drukmi nazývanými aj *koníkmi*. Sypance mali dvojitú strechu, drevená časť zrubu pokračovala samonostne až do vrchu, aby sa slamená alebo iná krytina dala ľahko v prípade požiaru zhodiť. Takéto sýpky sú dobre viditeľné pri prejazde obce.

V obci sa dajú stále vidieť aj drevené hospodárske časti, buď ako súčasť murovaných domov, ktoré majú v zadnej časti drevenú prístavbu šopy, voziarne, alebo stodoly. Pri hlavnej ceste sa dá vidieť aj vysoká drevená odoskovaná stodola s plechovu strechou mladšieho datovania.

Rázovitá obec ponúka jedinečné pohľady na tradičnú architektúru osadenú vo svojom organickom prostredí, kde drevené stavby vizuálne súladne komunikujú so starými stromami a sadmi ovocných stromov v ich okolí. Duchovná tradícia sa prepája cez národnú kultúrnu pamiatku s okolitým Smilnianskym vrchom, ktorý bol tiež miestom religióznych procesíí.

Peter Kočan

Kurov

Kurov leží v nadmorskej výške 406 m na severozápadnej okraji Ondavskej vrchoviny, priamo pri slovensko-poľskej hranici v smere na Krynicu. Úzke údolie potoka, flyšové pieskovce, hlinito-piesčité pôdy, zmiešané bukovo-jedľové lesy a horské pasienky dávajú obci mierne podhorské, vlhšie podnebie s krátkym letom a dlhou zimou.

1324 prvá zmienka – Koromezeu; poľský vpád 1491 obec takmer vyludnil. V 16. st. ju znovu osídlila valašská (rusínska) kolonizácia, pričom ostalo šoltýske právo. Požiar 1828 zničil dedinu aj oba kostoly. Medzi dôležité stavby patria: murovaný katolícky kostol (1490), drevený pravoslávny/gréckokatolícky kostol (1654, nahradený kameňom 1780), klasicistický kostol sv. Šimona a Júdu (1841), kamenný kostol sv. Lukáša (1884) a kaplnky z r. 1827 a 1832. R. 1933-35 vyrástol drevený kultúrny dom „Čitateľňa Duchnoviča“ (dnes v skanzene Svidník). Koncom 19. st. prebehlo hromadné vysťahovalectvo do USA; obidve svetové vojny si vyžiadali desiatky mužov.

Základ tvorilo samozásobiteľské poľnohospodárstvo (pestovali sa obilné plodiny, raž, ovos, krmné plodiny, zemiaky, technické plodiny ľan) kombinované s ovčím salašníctvom, lesnými prácami a drotárstvom. Náročné klimatické podmienky pre poľnohospodárstvo znamenali spoločné hospodárenie vo veľkorodinách, keď sa na jednej usadlosti,

Kurov. Jednotraktová drevenica z Kurova s mašťalou a bojiskom pod jednou strechou

v jednom dome, spoločne žilo niekoľko generácií. Významný bol aj sezónny či trvalý zárobok prisťahovalcov v Amerike, z ktorého sa kupovala pôda a stavali nové domy.

Pôvodne slovenskí rímski katolíci, od 16. st. pribudli rusínski pravoslávni, ktorí po Užhorodskej únii (1646) prešli na grécko-katolícke vyznanie. Lexikón r. 1773 uvádza zmiešanú „lingua slavo-ruthenica“. Dnes (2024) má Kurov 729 obyvateľov; dominujú Slováci a Rusíni, podľa sčítania menší podiel tvoria Rómovia, teda približne jednu tretinu obyvateľov. Nábožensky je pomerne rovnako dominantná pravoslávna a gréckokatolícka komunita, pričom rímskokatolíci s menším zastúpením si zachovali vlastný farský život.

Do prvej polovice 20. st. prevládali zrubové domy z jedľovo alebo smrekové dreva, niektoré boli omietané hlinou so slamou. Strechy pokrývali prevažne slamou v menšej miere aj šindľom, často s hospodárskym traktom pod spoločnou strechou. Do architektonického vývoja obce v 19. storočí výrazne

Kurov. Novší variant širších dreveníc, stavaných najmä po 2. svetovej vojne

Kurov. Zachovaný sypanec s dvojitým prestrešením, datovaný v omietke rokom 1955

zasiahli dve udalosti. Prvou boli požiare obce v roku 1828 ako aj v roku 1899, ktorý zásadne postihol nie len hospodárske dvory ale obe kostoly. Ďalšou udalosťou bolo vysťahovalectvo, ktoré zmenilo štruktúru obce. Po „amerických“ návratoch pribudli murované domy z kameňa a tehly so škridlou z pálenej hliny na strechách, čo zmenilo siluetu dediny.

V Kurove sa nám dodnes zachovala viacero reliktov zrubovej architektúry v podobe maštali, sypancov či zrubových domov. V obci sa nachádza viacero typov zrubových domov. Nájde tu objekty tradičnej pôdorysnej skladby, teda v osi domu sú za sebou radené izba s komorou, pitvor, maštal, niekedy už murovaná, príp. bojisko. No väčšina zachovaných dreveníc predstavujú novší variant, t.z. domy sú výrazne širšie, čím vznikol priestor pre dve izby, či izbu a kuchyňu, niekde sa z pitvora stala kuchyňa. Pod jednou strechou ešte nájde stodolu, či bojisko, no maštal už býva samostatnou stavbou v rámci gazdovského dvora.

Kurov. Podpivničený sypanec s predsunutým gánkom a bočnou stranou obitou doskami

Kurov. Podpivničený zrubový dom s veľkými okennými otvormi už patrí k novším stavbám v obci postavených po 2 .svetovej vojne

Pri prechádzke Kurovom ale určite dominujú sypance. Vidieť môžete viacero variánt s gánkami, šopkami či podpivničené, no základny tvar a materiál ostal v podstate nezmenený. Sypanec bol zvyčajne postavený z jedľových trámov spájaných zrubovovu technikou, mal štvorcový pôdorys a bol ukončený poloblúkovou klenbou. Sypenc bol často omietnutý zmesou ílu, piesku a pliev a natretý vápenným náterom. Prikrytý bol voľne položenou sedovou strechou, aby ju bolo možné v prípade požiaru rýchlo strhnúť. Malá nenápadná stavba mala zásadný význam pre život rodiny. V minulosti v sebe ukrývala zásoby potravy pre celú rodinu, niekedy aj cennosti či potrebné dokumenty.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Mokroluh

An aerial photograph of the village of Mokroluh, showing a mix of traditional wooden houses with tiled roofs and modern buildings with metal roofs. The village is nestled in a valley with lush green trees and vegetation. A church with a white facade and a cross is visible in the upper left.

Mokroluh, pôvodne uvádzaný ako Mokroluhy, sa nachádza v západnej časti Ondavskej vrchoviny na severovýchodnom Slovensku, približne 5,7 km severozápadne od Bardejova, v nadmorskej výške 330 metrov. Lokalita leží v pahorkatine s poľnohospodársky využívanými údoliami a mozaikovito roztrúsenými lesmi, s priaznivými prírodnými podmienkami na osídlenie a obživu.

Obec je doložená už v roku 1277 v listine kráľa Ladislava IV. ako Mokurlang. V roku 1320 ju kráľ Karol Róbert daroval mestu Bardejov, avšak v roku 1427 už patrila k panstvu makovického hradu s 24 poddanskými usadlosťami. Po vymretí vlastníkov Makovice v roku 1470 bola obec opätovne pričlenená k Bardejovu, kde zostala až do zrušenia poddanstva v roku 1848, s výnimkou krátkeho obdobia medzi 17. a 18. storočím. Dôležitou stavbou je rímskokatolícky Kostol svätej Uršule z roku 1772, postavený v neskorobarokovom slohu a rozšírený v roku 1823 v klasicistickom duchu. V interiéri sa zachovala baroková Kalvária a obraz Ružencovej Panny Márie z roku 1884 od maliara Karla Švestku. V obci sa nachádza aj klasicistická kaplnka Panny Márie z roku 1826, v ktorej je uložená ľudová socha Madony z konca 18. storočia. V obci sa nachádzal aj mlyn doložený už v roku 1355. Slúžil na spracovanie obilia a dokladá poľnohospodársky charakter osídlenia.

Mokroluh. Relikty drevenej architektúry v Mokroluhu

Až do roku 1948 sa obyvatelia živilí prevažne poľnohospodárstvom a chovom dobytká, furmanstvom, menšia časť aj remeslami a prácou v lesoch. Hustota osídlenia a počet usadlostí z 15. storočia nasvedčujú intenzívnemu využívaniu poľnohospodárskej krajiny už v ranom období.

Obyvateľstvo bolo prevažne slovenské a rímskokatolícke, pričom počas celej svojej histórie si zachovalo roľnícky charakter a úzke prepojenie s mestom Bardejov. Po sčítaní v roku 2021 tvoria gro komunity predovšetkým Slováci, prevažujú vyznávači katolíckej viery, využívajú Kostol sv. Uršule, z roku 1772. Okrem toho sú v obci zastúpení v menšej miere aj evanjelici, s nimi je spojená zvonica z roku 1923, trojpodlažná murovaná stavba obnovená v roku 2012.

Domy boli tradične stavané z miestne dostupných materiálov – predovšetkým zo zrubového dreva, ktoré sa omietalo hlinou a bielilo

Mokroluh. Typický sypanec vľavo so svojim netypickým susedom

Mokroluh. Stodola ako podstatný prvok bývalého gazdovského dvora

s pridaním modrej farby. Strechy boli pôvodne pokryté slamou v menšej miere šindľom. Mokroluh je príkladom hromadnej dedinskej zástavby so sídliskami situovanými pozdĺž cesty alebo okolo dôležitých centier, ako bol kostol či škola.

Drevené objekty sa z Mokroluhu postupne vytrácajú, no pozorné oko ešte kde tu môže zazrieť typické regionálne stavby z prelomu 19. a 20. Storočia. Vo väčšine prípadov ide o zrubové sypance omietnuté hlinenou omietkou s prímiesou pliev. Tie stávali na gazdovských dvoroch popri zrubových obytných domoch, studniach a vysokých stodolách. Stodoly boli v minulosti významným objektom, kde sa sústredila významná časť prác na gazdovstve. Primárnym účelom je uskladnenie krmiva a podstielky pre dobytok. No zároveň bola stodola miestom kde sa mlátilo, či preosievalo obilie, uskladňovalo poľnohospodárske náradie, ako pluhy, brány, či sane, alebo poskytovalo suchý priestor na opravu náradia aj v nečase.

No a v neposlednom rade bola počas teplých letných nocí aj priestorom na odpočinok. Pôdorysne boli stodoly najčastejšie trojpriestorové, s humnom, v prostrednej, vstupnej časti a so stodolami, záčinmi po oboch stranách. V súčasnosti môžeme v Mokroluhu ešte zazrieť stodolu rámovej konštrukcie s doskovým obvodovým prekrytím.

Mokroluh. Relikty drevenej architektúry sú v Mokroluhu viditeľné aj z výšky. V pozadí je dominanta obce rímsko-katolícky farský kostol sv. Uršule

Mokroluh. Sypanček so šopkou, omietnutý ilom s plevami a nafarbený vápenným náterom

Reliktom v prenesenom slova zmysle je kópia vozárne z Mokroluhu, ktorá sa nachádza v skanzene vo Svidníku. Typická furmanská krčma kedysi slúžila na odstavenie záprahov, ošetrovanie koní a občerstvenie jazdcov.

Nedaleko pri hlavnej ceste stojí Kaplnka Panny Márie – klasicistická prícestná kaplnka z roku 1826 s drevenou soškou Madony / Piety z konca 18. Storočia.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Nižná Polianka

Nižná Polianka sa nachádza v Ondavskej vrchovine v údolí hornej Ondavy pri štátnej hranici s Poľskom v nadmorskej výške 385 m n. m. Obklopená je vrchmi severnej časti Nízkych Beskýd s prevažne lesnatým terénom a úrodnými pôdami vhodnými na pastvu.

Prvá písomná zmienka pochádza už z roku 1435. Obec bola dosídlená v rokoch 1553 – 1573 ako poddanská dedina makovického hradného panstva, ktoré ju spravovalo až do zrušenia poddanstva v roku 1848. V historických dokumentoch sa vyskytuje pod názvami *Polyanka*, *Poliena*, *Alsópagony* či *Nizna Polianka*. V 17. storočí boli jej obyvatelia známy ako výrobcovia šindľov, preto sa im hovorilo *schnidler*. V roku 1787 mala 33 domov a 201 obyvateľov, v roku 1828 už 48 domov a 358 obyvateľov. V 19. storočí tu fungovala aj tehelňa. Obec celá vyhorela počas zimnej bitky v Karpatoch (1914 – 1915) i v priebehu druhej svetovej vojny.

Do roku 1948 sa obyvatelia živilí predovšetkým poľnohospodárstvom, ovocinárstvom, chovom dobytka, ďalej si dopomáhali aj lesnými prácami a výrobou drevených produktov (napr. spomínaného šindľa). V obci sa uplatnilo aj sezónne robotníctvo.

Tradičné domy v obci boli zrubové, často s podmurovkou z kameňa, kryté šindľom alebo neskôr eternitom. Hospodárske stavby stáli zvyčajne pri domoch, strechy

Nižná Polianka. Maketa pôvodnej cerkvi sv. Kozmu a Damiána z 18. storočia

mali sedlový alebo polvalbový tvar. Skladbu obyvateľstva, tvorili najmä Rusíni pravoslávneho a gréckokatolíckeho vierovyznania. V roku 2024 mala obec približne 220 obyvateľov. Väčšia časť obyvateľstva si drží rusínsku identitu.

V obci sa nachádza niekoľko objektov s prvkami tradičnej drevenej architektúry. Najstaršie zachované stavby predstavujú sýpky, z ktorých sa viaceré nachádzajú v zadných traktoch hospodárskych dvorov. Sú postavené na podmurovke, pričom pri niektorých je zjavné sekundárne využitie trámov zo starších stavieb.

Pripomienkou dnes už nezachovanej dominanty staršej sakrálnej architektúry je maketa pôvodnej cerkvi sv. Kozmu a Damiána z 18. storočia.

Nižná Polianka. Dom č. 3. Ukážka povojnovej zrubovej architektúry z 50. rokov 20. storočia

Nižná Polianka. Dom č. 44. Ukážka povojnovej zrubovej architektúry z 50. rokov 20. storočia

Pôvodná drevená cerkev bola zničená počas bojov v prvej svetovej vojne, jej konštrukčné prvky boli použité vojskami na stavbu zákopov a poľných opevnení.

Rôznorodosť tradičnej zástavby dokumentujú viaceré typy zrubových obytných domov postavených v druhej polovici 20. storočia, s odlišnou rozlohou a dispozíciou, ktoré odrážajú vývojové fázy aj sociálno-majetkové postavenie ich obyvateľov.

Dom č. 3 predstavuje jednoduchý typ domu postaveného v 50. rokoch 20. storočia zo sekundárne využitého dreva. Vstup vedie už nie cez pitvor / prikľet, ale priamo do kuchynky zriadenej v tejto časti domu, z ktorej sa vchádza do prednej izby, jedinej obytnej izby domu. Vedľa hlavného vstupu sa nachádza vstup do maštale, ktorá je súčasťou zrubovej konštrukcie domu. Dom č. 44 predstavuje objekt bohatejšej roľníckej rodiny, čo naznačuje jeho širší

pôdorys domu postaveného v a symetrické usporiadanie okien – dve do ulice a dve do dvora. V zadnej časti pozemku pokračujú hospodárske stavby priamo nadväzujúce na obytnú časť pod spoločnou strechou.

Obec leží v kontakte viacerých kultúrnych a turistických bodov. Neďaleko sa nachádza hraničný prechod Beskyd, ku ktorému vedie výstup s prevýšením 190 metrov na troch kilometroch. V smere na Hutku možno navštíviť cintorín z druhej svetovej vojny. V obci sa nachádzajú aj pamätníky venované

Nižná Polianka. Aj keď tradičná zástavba pomaly z Nižnej Polianky vymizla, kde tu sa ešte nájde stodola, maštaľka či sypanček

Nižná Polianka. Zrubová maštaľ, v súčasnosti šopka, s rámovou stodolou v pozadí

osobnostiam prvej svetovej vojny a udalostiam spojeným s bojmi na vrchu Kaštielik. Pod týmto vrchom sa nachádza rekreačné stredisko s ponukou letných aj zimných aktivít. V blízkosti sa nachádza aj zariadenie sociálnych služieb a rekreačná chatová zóna.

Peter Kočan

Nižný Tvarožec

Nižný Tvarožec je obec na severovýchodnom Slovensku, nachádzajúca sa v Ondavskej vrchovine v nadmorskej výške 434 m n. m., približne 16 km severozápadne od Bardejova.

Obklopujú ho mierne svahy s lesmi a pasienkami, bohaté na prírodné zdroje, ako sú drevo a kyslé pramene. Z hľadiska prírodných podmienok poskytuje územie priaznivé podmienky pre poľnohospodárstvo, chov dobytka a lesné hospodárstvo.

Osídlená bola pravdepodobne už v 13. storočí, pričom prvá písomná zmienka pochádza z roku 1355. V tom čase sa v obci nachádzala mlyn a drevený kostol a patrila k panstvu Smilno. Neskôr bola pričlenená k makovickému hradnému panstvu a v roku 1427 tu bolo zdanených 12 poddanských usadlostí. V 15. storočí obec spustošilo poľské vojsko, no čoskoro bola opäť osídlená. Z tohto obdobia sa v blízkosti obce nachádza pozostatok neskorostredovekého hradiska. V roku 1618 mala obec 7 usadlostí, okrem šoltýskeho a farárovho gruntu, a dominovali tu poddanské domácnosti rusínskeho pôvodu.

Do roku 1948 sa obyvatelia živilí prevažne poľnohospodárstvom, chovom oviec a hovädzieho dobytka, prácou v lesoch a výrobou kožušín. V 19. storočí obec zasiahli vlny emigrácie a miestne majetky patrili rodu Erdődy.

Obyvateľstvo bolo od 16. storočia prevažne rusínske. V obci pôsobil aj pravoslávny farár,

Nižný Tvarožec. Drevená zvonica z 2. polovice 18. storočia a neskorobarokový gréckokatolícky chrám Povýšenia sv. Kríža z roku 1777

ktorému patrilo roľnícke hospodárstvo. V prvej Československej republike i po druhej svetovej vojne sa obyvatelia živilí aj prácou v priemysle, časť z nich dochádzala do Bardejova a Košíc.

Dedina má potočnú radovú zástavbu so znakmi voľného reťazového osídlenia. Typické sú zrubové domy s komorou na čelnej strane, vstupnou sieňou, hospodárske budovy boli radené za obytnou časťou pod jednou strechou. Dvory boli uzavreté pletenými alebo latkovými plotmi. Charakteristickým prvkom boli aj dvojpodlažné omazané sypance s voľne nasadenou strechou. Po roku 1945 pribudla murovaná výstavba, prevažne trojpriestorová s pôdorysom v tvare L.

Základným stavebným materiálom pri budovaní domov a hospodárskych budov bolo drevo, najčastejšie jedľové. Typické boli zrubové domy so vstupnou sieňou a komorou na čelnej strane, často pod jednou strechou s hospodárskymi časťami. Dvory boli uzavreté plotmi, pri domoch sa stavali

Nižný Tvarožec. Nižný Tvarožec v obklopení pahorkov Ondavskej vrchoviny

Nižný Tvarožec. Tradičný zrubový dom s vysokou strechou a štítom s podlomenicou

omazané dvojpodlažné sypance s voľne nasadenou strechou. Po roku 1945 pribudla murovaná výstavba s trojpriestorovým pôdorysom v tvare L.

Nižný Tvarožec je dodnes obcou s množstvom zachovaných drevených objektov. Tradičné trojpriestorové zrubové domy s výraznými sedlovými strechami evokujú atmosféru prelomu 19. a 20. storočia. Vysoké štíty s podlomenicou, miestami aj s polvalbou, dávajú tušiť, že zimy tu museli byť v minulosti kruté. Jedným z faktorov prečo sa stavali vysoké strechy sú práve zálahy ťažkého snehu, ktoré by mohli strechy z nižším sklonom ľahšie preboriť. Drevený šindel nahradil eternit, neskôr plech.

V Nižnom Tvarožci sa nachádza Národná kultúrna pamiatka Drevená zvonica z 2. polovice 18. storočia, ktorá dodnes slúži pre potreby gréckokatolíckej cirkvi. Unikátna zvonica stojí hneď vedľa dominanty obce neskorobarkového jednododového gréckokatolíckeho chrámu Povýšenia sv. Kríža z roku 1777.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Ondavka

Ondavka sa nachádza v najsevernejšej časti Beskýd – Ondavskej vrchoviny, v nadmorskej výške 495 m n. m., neďaleko štátnej hranice s Poľskom. Obec leží v hornom povodí rieky Ondavy, ktorá v nej pramení. Okolitú krajinu tvoria prevažne lesy a pasienky, ktoré v minulosti poskytovali obživu miestnym obyvateľom.

Obec vznikla na prelome 16. a 17. storočia ako kolonizačné sídlo v rámci panstva Makovica, s prvou písomnou zmienkou z roku 1618. Vtedy mala 4 poddanské usadlosti a šoltýsky majer. Počas 18. a 19. storočia počet obyvateľov narastal – v roku 1787 ich bolo 114 v 19 domoch, v roku 1828 už 190 v 25 domoch. V prvej svetovej vojne sa Ondavka ocitla v bojovom pásme a utrpela výrazné škody. V roku 1949 dedinu zasiahla ničivá katastrofa – požiar zničil drevený kostol z 18. storočia a niekoľko okolitých domov.

Pôvodným spôsobom obživy bolo samostatné roľníctvo, gazdovanie. Do roku 1950 sa obyvatelia živili poľnohospodárstvom a chovom hospodárskych zvierat, najmä hovädzieho dobytku a oviec. Niektoré rodiny sa zaoberali aj prácou v lesoch.

Stavebný materiál pri stavbách tvorilo prevažne najdostupnejšie drevo, domy boli zrubovej konštrukcie so šindľovou strechou, hospodárske budovy ako maštale a stodoly boli často súčasťou dvorov alebo napojené na obytné časti domov. Typická bola potočná radová zástavba.

Ondavka. Zrubový dom s netypickým doskovým obkladom

Skladbu obyvateľstva Ondavky, maďarsky Ondavafő, dlhodobo tvorili Rusíni. V súčasnosti má Ondavka len 10 až 15 stálych obyvateľov, z toho väčšina sa hlási k rusínskej národnosti a k pravoslávnej alebo gréckokatolíckej cirkvi. Obec je dnes jedným z najmenších osídlení v okrese Bardejov.

V Ondavke sa zachovalo niekoľko drevených stavieb, ktoré predstavujú významné doklady tradičnej architektúry. Osobitne hodnotné sú pravdepodobne jedny z najstarších sýpok (sypancov) v skúmanej oblasti. Pri hlavnej ceste sa nachádza viacero sýpok a dreveníc, z ktorých niektoré sú v značne zanedbanom stave, iné sú udržiavané a slúžia na rekreačné účely.

V dolnej časti obce sa nachádza drevený kríž mladšieho datovania, o niečo vyššie samostatne stojaca sýpka. Celkovo sa v obci zachovalo päť samonosných sýpok, v súčasnosti pokrytých plechom. Niektoré z nich môžu pochádzať z obdobia staršieho ako 19. storočie, čo naznačuje hrúbka použitých brvien, spôsob ich spájania (napr. začapovanie „na rybinu“) a proporcie stavieb. Niektoré sýpky majú predĺžené zastrešenie, ktoré slúžilo na uskladnenie náradia alebo sezónnych potrieb hospodárstva. Pôvodne boli kryté slamenou strechou, zhotovenou zo špeciálnej odrody raže nazývanej kribica, ktorej steblá dorastajú až do dĺžky dvoch metrov.

Ondavka. Sýpka

Ondavka. Pohľad na ulicu so sýpkou a stodolou

V obci sa dodnes nachádza niekoľko zrubových obytných stavieb. Dom č. 7 má dve veľké predné izby, čo spolu s použitými stavebnými technikami naznačuje jeho pôvod v prvej tretine 20. storočia. V ruinóznom stave sa zachoval dom č. 8 spolu s hospodárskymi objektmi vrátane šopy pri ceste, pod starým orechom. V závere obce sa nachádza ďalší drevený objekt v ruinóznom stave a niekoľko zachovaných sýpok.

Z obce vedie poľná cesta do sedla, odkiaľ je možné pokračovať do neďalekej rekreačnej oblasti Radocyna na poľskej strane. Po asfaltovej komunikácii sa možno dostať aj do sedla pod kopcom Pleskanka, kde stojí drevený pravoslávny kríž. Z tohto miesta sa otvárajú jedinečné výhľady z okraja severovýchodného hrebeňa Karpát. Asfaltová cesta ďalej pokračuje smerom na Becherov a k cezhraničnému prechodu.

Významným prírodným bodom v obci je prameň rieky Ondava, jednej z hlavných riek východného Slovenska. Ondava preteká územím v dĺžke 142 km a napája vodnú nádrž Domaša.

Peter Kočan

Petrová

Obec Petrová leží v severozápadnej časti pohoria Busov, ktoré patrí do Ondavskej vrchoviny, v údolí potoka Kamenec (povodie Topľa), v nadmorskej výške 455 m n. m. Chotár je hornatý, so zmiešanými lesmi a pasienkami. Neďaleko sa týči Busovská hora (1002 m n. m.). V obci sa nachádzajú štyri kyslé minerálne pramene. Od Bardejova je vzdialená približne 18 kilometrov.

Petrová bola založená v druhej polovici 14. storočia na vlašskom práve a prvýkrát sa spomína v roku 1414 ako *Peteruagasa*, maďarsky *Végpetri*. Patrila k makovickému panstvu, neskôr ju vlastnili Erdődyovci. V 15. storočí obec spustošili poľské vojská. V roku 1427 mala 12 usadlostí, v 1618 už len šesť. V 18. a 19. storočí bola obec charakterizovaná ako rusínska dedina so slabou pôdou, no s bohatstvom lesov. V roku 1828 mala Petrová 69 domov a 526 obyvateľov, ktorí sa živili ako rybári, plátenníci, šindliari a lesní robotníci.

Obyvateľstvo sa živilo poľnohospodárstvom v obmedzenom rozsahu, hlavne však prácou v lese, výrobou plátna, šindľov a rybolovom. Hlavnými dopestovanými plodinami boli ovos, jačmeň a zemiaky. V období prvej ČSR boli mnohí zamestnaní ako lesní robotníci. V roku 1936 bola v obci vystavená parná píla, v ktorej dostalo príležitosť pracovať 20 – 30 ľudí.

Petrová. Ukážky dvoch základných stavebných postupov, rámovej a zrubovej konštrukcie spevnených kovanými kľambami

Po druhej svetovej vojne pribudli zamestnania v priemysle v Bardejove, Svidníku a Košiciach.

V minulosti obec obývali prevažne Rusíni, v roku 1851 ich tu žilo vyše 500, spolu s malou židovskou a rómskou komunitou. Pred I. svetovou vojnou sa z obce do USA vysťahovalo 460 osôb. V roku 2011 mala Petrová 772 obyvateľov, z toho 701 Slovákov, 55 Rusínov, niekoľko Rómov, Ukrajincov, jeden Poliak a jeden Čech. Zo sčítania v roku 2021 vyplýva, že tri štvrtiny obyvateľov obce si ako materinský jazyk uvádza rómštinu a jedna petina rusínštinu alebo slovenčinu. Nábožensky prevládalo pravoslávie, nasledované gréckokatolíckmi a rímskokatolíckmi.

Petrová je potočná radová dedina s prvkami voľnej reťazovej zástavby. Tradičné zrubové domy mali vstup cez sieň, hospodárske budovy boli radené za obytnou časťou. V blízkosti potoka sa nachádzali omazané zrubové sýpky s voľne nasadenými strechami. Po roku 1945 pribudla

Petrová. Zrubová drevenica po rekonštrukcii, dobrý príklad spojenia minulosti a prítomnosti

Petrová. Pozostatky židovského cintorína v Petrovej

výstavba murovaných trojpriestorových domov, často s pôdorysom v tvare písmena L.

Významnou sakrálnou pamiatkou je pravoslávny chrám sv. Paraskevvy z roku 1819 – barokovo-klasicistická jednolodňová stavba s tromi vežami, obnovená v rokoch 1924 a 1933. V obci sa nachádza aj kaplnka Narodenia Panny Márie z roku 1920. Pamiatkou na nevel'kú židovskú komunitu v obci je židovský cintorín.

Popri hlavnej ceste smerujúcej do Fričky sa dodnes zachovali viaceré varianty zrubových domov. Najrozšírenejší typ bol v minulosti tzv. lemkovská chyža. Medzi jeho základné znaky patrí zrubová neomietnutá konštrukcia s guľačov (opracovanej, okresanej guľatiny) s miernymi rohovými presahmi a fakt, že obytná a hospodárska časť boli umiestnené za sebou pod jednou strechou. Strmá, sedlová strecha bola prekrytá šindľom, niekde slamou, a slúžila ako sklad sena i rôzneho náradia a náčinia.

Pôdorysne je obytná časť delená na vstupný priestor, *siňi*, ktorý slúžil neskôr ako kuchyňa. Zo *siňi* sa vchádzalo jedinej obytnej časti domu izby, *chyže*. Vedľa izby (kolmo na os domu) bola situovaná komora, kde boli uložené zásoby potravy. Zo *siňi* sa dalo dostať aj do presunutej strešnej časti, *pričolku*, ktorý slúžil ako sklad náradia, príp. krmovín pre dobytok. Výrazným prvkom bol aj komín, ktorý siahal nad hrebeň strechy a často

Petrová. Povojnové varianty dreveníc už dávali väčší priestor obytnej časti. Vznikli tak dve izby (kuchyňa) či priestor pre samostatnú kúpeľňu

Petrová. Tradičná drevenica s pričulkom, kde kedysi hospodárske časti zmenili využitie na izbu či kúpeľňu. V pôvodnom usporiadaní by za obytnou časťou mala pod spoločnou strechou ešte nasledovať stodola a maštal'

sa využíval ako udiareň mäsa. Lemkovský typ domu sa nám dodnes v Petrovej zachoval v podobe domu č. 16. a bez hospodárskej časti aj domu č. 25.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

INZI

Roztoky

Roztoky sa nachádzajú v blízkosti poľských hraníc na krajnom severovýchodnom Slovensku v Ondavskej vrchovine, v nadmorskej výške 374 m n. m. Obec je známou lokalitou s jednou z najtmavšou oblohou v strednej Európe, čo využíva aj miestne observatórium a verejnosti prístupná hviezdáreň.

Prvá písomná zmienka pochádza z roku 1435, keď patrila Makovickému panstvu. Dnešná obec však vznikla pravdepodobne až v druhej polovici 16. storočia kolonizáciou rusínskym obyvateľstvom. V 18. storočí boli obyvatelia prevažne roľníci a chovatelia dobytky. Maďarský názov obce bol Végrosztoka. Počas 2. svetovej vojny bola obec silno poškodená – zničených bolo 70 % budov. Po vojne emigrovalo na Ukrajinu 214 obyvateľov. V roku 2000 bola dokončená stavba novej pravoslávnej cirkvi.

Hlavným zdrojom obživy obyvateľov do roku 1948 bolo poľnohospodárstvo, najmä pestovanie obilia a chov hospodárskych zvierat. V obci bol aj panský majer.

Domy boli tradične zrubové, s valbovými župov – slamou pokrytými strechami, opláštené hlineným výmazom a bielené. Hospodárske budovy ako maštale a stodoly boli spojené s obytnou časťou. V obci sa zachoval ľudový dom z roku 1907, drevená kasáreň pohraničnej stráže z 20. rokov 20. storočia

Roztoky. Drevený kríž s klampiarskou výzdobou, doplnený kozmologickými symbolmi slnka a mesiaca

a viaceré architektonické pamiatky. Dominantou obce je murovaný gréckokatolícky kostol sv. Demetra mučeníka z roku 1848 s barokovo-klasicistický prvkami, trojvežím, rokokovým ikonostasom a dreveným rokokovým oltárom z polovice 18. storočia.

Skladbu obyvateľstva tvoria prevažne Rusíni a Rómovia, v menšej miere Slováci. Z náboženského hľadiska dominuje pravoslávna viera, no sú tu aj veriaci gréckokatolíckeho a rímskokatolíckeho vyznania. V roku 2024 žilo v obci 346 obyvateľov, z toho najpočetnejším obyvateľstvom s počtom 225 sú Rómovia.

Roztoky. Národná kultúrna pamiatka Dom ľudový s hospodárskou časťou z roku 1907

Roztoky. Veľká zrubová stavba z obdobia 1. Československej Republiky postavená pre potreby finančnej stráže

Tento bod publikácie predstavuje najvýchodnejšiu časť mapovaného územia. Z poľskej strany sa sem možno dostať cez hraničný prechod pri Ožennej. Trasa vedie popri vojnovom cintoríne navrhnutom architektom Dušanom Jurkovičom, pokračuje v smere na Kečkovce cez Kuchtovce až do Roztok.

Roztoky sú bohaté na tradičné drevené stavby, z ktorých viaceré sú zapísané v zozname nehnuteľných kultúrnych pamiatok. Medzi najcennejšie patrí zrubový dom č. 53, národná kultúrna pamiatka, ktorý patrilo Andrejovi a Terézii Chudíkovej. Obaja istý čas žili a pracovali v USA, no vrátili sa späť domov a život dožili v skromnom dome s hlinenou podlahou. Ich dom bol miestom stretnutí, kam si ľudia chodili po radu. Nazývali ho do *Bačichi*, podľa prezývky, ktorú mala Terézia Chudíková, rodená Bačová. (Pochádzala z rodiny Bačovcov z Kečkoviec, jej otec bol vyhlásený liečiteľ a zaklínač. Označenie *bača* malo u Rusínov / Lemkov širší význam, ktorým sa označovali ľudia schopný liečiteľstva, zaklínania a magický praktik). Helena bola známa znalosťou

byliniek, skúsenosťami „zo sveta“ a dobrou radou, ktorú vyhľadávali susedia. Dnes slúži tento ľudový dom na vzdelávanie mladších generácií v tradičných remeslách a stavebných technikách.

Na hlavnej ulici obce sa nachádza niekoľko ďalších drevených sypancov a zrubov rôznych vývojových štádií. Okrem toho sa tu dajú nájsť aj iné zaujímavosti spojené s drevom. Drevený kríž neďaleko kostola a cintorína, je zdobený klampiarskou výzdobou symbolizujúcou slnko a mesiac. V závere dediny stojí pri usadlosti veľký dub a okolo kostola sa dá vidieť niekoľko pamätných chránených stromov lipy.

Roztoky. Zrubová drevenica z prelomu 19. a 20. storočia s typickou dispozíciou, teda izba, siňi, bojisko a maštal'. V súčasnosti je za pomoci nadšencov a dobrovoľníkov v rekonštrukcii

Roztoky. AJ hospodárske objekty boli stavané zrubovou technikou-zvanou na ribinu

Za obcou sa nachádza veľká zrubová stavba, „dom financov“, z obdobia prvej Československej republiky. Strážnica slúžila ako ubytovanie pre zamestnancov colnej správy. Preto je nazývaná aj kasáreň. Dnes slúžia ako rekreačné stredisko s možnosťou nočného pozorovania hviezd a stálou astronomickou službou.

Peter Kočan

R.I.

1872

Stebnícka Huta

Stebnícka Huta (505 m n. m.) leží severne od Bardejova v úzkej doline pod Stebnickou Magurou (900 m.n.m) v pohorí Busov, na juhovýchodnom okraji Ondavskej vrchoviny v bukovo-jedľových lesoch s horskými lúkami a minerálnymi prameňmi.

Stebnícka Huta je prvý krát doložená v roku 1600 ako Volia Huta. Obec patrila do Makovického panstva. Putovná sklárska huta ako jedna z najstarších tu pracovala v rokoch 1641 až do roku 1856 a známa je aj tým, že sa tu vyrábala krištál. Bola poháňaná zariadením na vodný pohon, z ktorého boli zásobované ďalšie technické zariadenia spomeňme vodný mlyn, pílu či valchu.

Obyvatelia sa živili maloroľníctvom, ovčiarstvom, prácou v lese a sezónnymi žatvami. Chudobný kraj nedokázal uživiť väčšinu obyvateľov, preto aj v tejto lokalite po roku 1890 prinášali dôležité príjmy emigrantské doláre z USA. V Stebníckej Hute popri políčkach a paseniu zamestnávala skláraň, ťažba dreva i drobné vodné prevádzky. Medzi vojnami tu stáli kasárne finančnej stráže.

Prevládali tu zrubové domy z buka a jedle, na streche pokryté šindľom a hlavne slamou, zrubové steny boli chránené hlineným výmazom a hospodársky trakt bol pod jednou strechou s obytnou časťou. Po poslednom

Stebnícka Huta. Kamenný kríž je jedinečným pamätníkom s datovaním 1872

veľkom požiari na prelome 19. a 20. storočia sa takmer celá obec znova prestavala. Po svetových vojnách nahrádzali drevené stavby murované z kameňa a tehly, ktorú si obyvatelia od tridsiatych rokov 20. storočia sami pálili. Na strechách sa v tomto období začala používať trvácny materiál eternit a pálená škridľa. Od 19. storočia až do roku 1914 v obci stála píla.

Stebnícka Huta, má dnes okolo 258 obyvateľov, prevažujú Slováci s rímskokatolíckym vierovyznaním. Do násilného vyvezenia obyvateľov počas Slovenského štátu tu žilo aj niekoľko židovských rodín. Pôvodné sklárske rodiny tvoria už len malú časť populácie.

Stebnícka Huta. Najstarší dom v závere obce patrí k typu makovického / lemkovského domu.

Stebníčka Huta. Sýpka s rozšírenými skladovacími priestormi

Obec je mimoriadne bohatá na klasické drevené stavby – niektoré sú zachované ako celistvé hospodárske usadlosti, z iných ostali len obytné časti. Nájde tu aj samostatné hospodárske objekty, ako sú zrubové maštale, klasické chlievy s jednoduchou pultovou strechou a tzv. „odlívkom“, ktoré sa kedysi nachádzali na každom dvore.

Na konci dediny stojí pravdepodobne najstarší drevený objekt, ako jediný prežil posledný veľký požiar, ktorý zachvátil celú dedinu. Ide o dom s dvojdielným členením, tzv. makovického typu. Vstupuje sa doň cez humno, za ktorým nasleduje maštal' a hospodárske stavby. Zadná časť domu chráni ešte jedna miestnosť, ktorá je krytá doskovým obložením, táto časť slúžila na uskladnenie krmovín a plevov, letnín a nazýva sa „pričulok“. Popri hlavnej ulici možno pozorovať niekoľko takýchto zachovaných domov s členením: predná izba, vstupný priestor zároveň prikľet / šiň aj humno, pod jednou strechou

pokračuje s maštaľou, prípadne aj stodolou a vozárňou. Slamené strechy s pôvodným krovom sa nezachovali.

V obci je veľké množstvo zachovaných sýpok rôznej konštrukcie, niektoré majú samonosné zastrešenie a boli pôvodne omietnuté hlinou, po čom sa nám na obdiv zachovali zvyšky starej hlinenej omietky medzi trámami sypancov, dokazujúce trvácnosť tohto materiálu. Niektoré sýpky, ako napríklad tá, ktorá sa nachádza na trase modrej turistickej značky, majú k hlavnej stavbe pripojené ďalšie skladové priestory – šopku a zadný zadoskovaný priestor pod spoločným zastrešením.

Stebnícka Huta. Zrubový dom, na ktorom na prvý pohľad zaujme špárovanie zvýraznené vápenným náterom. V minulosti boli medzery medzi brvnami vyplňané machom alebo zmesou ílu a pliev

Stebnícka Huta. Vidiecka selánka, alebo zrubové maštale pulzujúce životom aj dnes

Okrem množstva prvkov drevenej architektúry obec ponúka aj iné jedinečné architektonické artefakty. V centre obce sa nachádza kamenný kríž z roku 1872. Pred obcou Stebník sa zas zachoval cintorín z prvej svetovej vojny.

Peter Kočan

Varadka

Varadka leží na východnom Slovensku v severnej časti Ondavskej vrchoviny, v nadmorskej výške 409 m n. m. Okolitá krajina má mierne členitý reliéf tvorený flyšovými vrstvami s prevahou bukových lesov a výskytom sírovodíkovo-metánového prameňa.

Obec bola pravdepodobne založená v polovici 15. storočia šoltýsom na zákupnom práve a prvýkrát sa písomne spomína v roku 1470 ako súčasť makovického panstva. V roku 1492 bola obec spustošená po vpáde poľských vojsk, zachovali sa len štyri sedliacke domácnosti. Obnovu zabezpečili noví obyvatelia rusínskeho pôvodu.

V 17. a 18. storočí bola Varadka stredne veľkou poddanskou dedinou, v roku 1828 tu stálo 60 domov a žilo 471 obyvateľov. V roku 1600 sa spomínajú v obci dvaja šoltýsi a mlyn. Mlyny boli časté už na hornom toku Ondavy a nachádzali sa vo viacerých dedinách skúmanej lokality, neďaleko prameňa Ondavy. Až do roku 1948 sa obyvatelia obce živilí prevažne poľnohospodárstvom, pastierstvom a prácou v lese. Na prelome 19. a 20. storočia tu bola podobne ako v okolitých obciach výrazná migrácia do zámoria.

Domy boli tradične stavané z dreva – zrubové obydlia s komorou pri izbe, vstupom zo siene a spoločnou strechou pre obytnú aj hospodársku časť. Používala sa valbová

Varadka. Drevený pravoslávny chrám
Ochraný Presvätej Bohorodičky z roku 1925

slamená strecha upevnená koníkmi. V blízkosti domov stávali sypance s pavlačou a samostatnými strieškami.

Skladbu obyvateľstva tvorilo prevažne rusínske – pravoslávne a gréckokatolícke obyvateľstvo. Podľa údajov z roku 1828 tu žilo 471 obyvateľov, v roku 1900 ich bolo 296, a v roku 1970 už len 228. Zmena súvisela s vysťahovalectvom do zámoria a povojnovým poklesom populácie. Pre obec je v súčasnosti charakteristický fenomén premeny etnického zloženia obyvateľstva, ktoré sa objavuje v niektorých oblastiach Šariša. V donedávna rusínskych obciach sa majoritou stáva obyvateľstvo s rómskou etnicitou, ktoré ostáva gréckokatolíckeho alebo pravoslávneho vierovyznania. Zo sčítaní v roku 2021 vyplýva, že väčšinu populácie Varadky tvorí dnes rómske obyvateľstvo. Prevažná časť obyvateľov sa hlási k pravoslávnej cirkvi.

V obci sa nezachovalo veľké množstvo starších drevených stavieb. Napriek tomu si obec zachovala typický podhorský charakter s pôvodne zrubovými domami, prekrytými slamenou strechou. Jednou z mála dochovaných stavieb je stará sýpka (sypanec), ktorá bola pôvodne vymazaná hlinou a obielená vápenným náterom. Dodnes stojí ako súčasť hospodárskeho

Varadka. Sypanec stojaci oproti domu pri ceste

Varadka. Hospodárska zrubová časť so šopou v prístavbe k ďalším hospodárskym stavbám

dvora, oproti oknu hlavnej izby dnes už murovaného domu, postaveného na mieste pôvodnej drevenice. Medzi obytným domom a sýpkou sa nachádza zrubová studňa, ktorú možno považovať za raritný prvok tradičného hospodárskeho dvora.

Najvýznamnejšou drevenou stavbou obce je pravoslávna cerkev Zosnutia Presvätej Bohorodičky, postavená v roku 1925 na mieste staršieho chrámu. Pôvodná drevená cerkev zasvätená Ochrane Presvätej Bohorodičky bola podľa ústneho podania postavená v roku 1570. V priebehu storočí prešla viacerými prestavbami, naposledy v roku 1750. Počas prvej svetovej vojny bola značne poškodená a neskôr definitívne rozobratá.

Na jej mieste bola v medzivojnovom období postavená súčasná cerkev ako reflexia východoslovenských murovaných barokovo-klasicistických cerkví, realizovaná v drevenom prevedení. Ide o jednoloďový chrám s polygonálnym uzáverom svätyne a predstavanou vežou členenou dvoma kordónovými rímsami. Fasády sú obložené vertikálnym dreveným obkladom, sedlová strecha je doplnená barokovými vežičkami. Pred cerkvou stojí misijný drevený kríž s vročením 1929, pripomínajúci ľudové misie konané v medzivojnovom období.

Peter Kočan

Vyšná Polianka

Nachádza sa v severnej časti Ondavskej vrchoviny, v nadmorskej výške 450 m n. m., približne 21,5 km severovýchodne od Bardejova. Obklopuje ju hornatá krajina Nízkych Beskýd s bohatými bukovými lesmi a údolím hornej Ondavy.

Obec bola osídlená v rokoch 1553 – 1573 ako súčasť makovického hradného panstva, ku ktorému patrila až do zrušenia poddanstva v roku 1848. Prvá písomná zmienka pochádza z roku 1572 pod názvom *Felssó Polyana*. V roku 1600 tu bolo 8 poddanských domov, v roku 1828 už 42 domov a 335 obyvateľov. Obec bola viackrát poškodená vojenskými udalosťami – počas 1. svetovej vojny (1914–1915) priamymi bojmi a zničením pôvodného dreveného kostola z roku 1810. V roku 1919 bol postavený nový pravoslávny drevený kostol pod rovnakým zasvätením sv. Paraskievy, zhotovený bol z materiálu pôvodnej stavby. Je to zrubová stavba s kamenným podmurovaním, obdĺžnikovým presbytériom a predsieňou súčasťou vežového priestoru, s charakteristickou vežičkou s pyramídovou strechou.

Až do roku 1948 sa obyvatelia živilí najmä poľnohospodárstvom a chovom dobytka. V 19. storočí patrili miestne majetky rodu Erdődyovcov a obec zaznamenala výraznú migráciu do USA. V období prvej Československej republiky aj po druhej svetovej vojne zostalo poľnohospodárstvo dominantné.

Vyšná Polianka. Drevená gréckokatolícka cerkev sv. Paraskevy z roku 1919

Domy boli pôvodne zrubové s kamennými základmi a zvislým obitím doskami. Stavby mali drevené valbové strechy, často s predsieňami a hospodárskou časťou pod jednou strechou. Po vojne sa stavali murované domy jednoduchého tvaru, orientované pozdĺž cesty.

Skladbu obyvateľstva tvorilo prevažne rusínske obyvateľstvo pravoslávneho a gréckokatolíckeho vyznania. V obci, ktorej maďarský názov je Felsőpagony a rusínsky Вышний Тварожец, v roku 1787 žilo 166 obyvateľov, v roku 1900 ich bolo 165 a v roku 2024 už len 110. Zo sčítania v roku 2021 vyplýva, že väčšinu obyvateľov tvoria rusíni, pravoslávneho a gréckokatolíckeho vierovyznania.

Vyšná Polianka. Cintorín padlých rakúsko – uhorských vojakov z prvej svetovej vojny

Vyšná Polianka. Zrubový objekt so strešnou krytinou zdobenou viacfarebnými azbest – cementovými škridlami

Vyšná Polianka patrí medzi obce, kde sa zachovalo viacero hodnotných objektov tradičnej ľudovej architektúry. Návšteva sa oplatí nielen pre milovníkov histórie, ale aj pre tých, ktorí chcú zažiť tiché súznenie prírody a dedičstva predkov. Okrem pôsobivej drevenej cerkvi tu nájdete staré zrubové domy, hospodárske stavby, sýpky, prícestné kríže aj cintorín z prvej svetovej vojny. Zaujímavým kontrastom je novopostavený pravoslávny murovaný chrám sv. Petra a Pavla.

Sýpky (sypance) v obci sú zväčša súčasťou hospodárskych dvorov, často pri domoch, ktoré boli neskôr prestavané na murované. Zachované sýpky majú strechu pokrytú plechom, no pôvodne boli kryté šindľom alebo slamou. Ich zrubová konštrukcia bola omazaná hlinou a natretá vápnom, často s modrým náterom – čo bolo v regióne bežné aj pri obytných domoch. Na niektorých stavbách sú ešte viditeľné fragmenty pôvodného opláštenia a zvyšky modrej omietky.

Unikátnym prvkom architektúry vo Vyšnej Polianke je aj výzdoba z eternitových škridiel. Kombináciou červených, sivých a svetlých eternitov vznikali na strechách domov geometrické vzory a kríže – dnes už raritný prejav ľudovej estetiky.

Dominantou obce je však drevená gréckokatolícka cerkev sv. Paraskevy z roku 1919. Je postavená z materiálu staršieho chrámu zničeného počas vojny. Zrubová stavba má jednu vežu, šindľovú strechu a typické trojpriestorové členenie – babinec, loď a svätyňa. Veža má stĺpovú konštrukciu a nesie

Vyšná Polianka. Prícestný zrubový sypanec ako univerzálny priestor na odkladanie vecí, náradia a potravín

dva zvony, tretí pôvodný zvon sa nezachoval. Zaujímavosťou sú atypické obdĺžnikové ozvučné otvory a kríž v prednej časti veže. Šindľová krytina pokrýva nielen strechu, ale aj steny svätyne – čo ešte viac podčiarkuje celistvosť a tradičný charakter stavby.

Peter Kočan

Vyšný Tvarožec

Vyšný Tvarožec je malá obec ležiaca v Ondavskej vrchovine, v severozápadnej časti dnešného okresu Bardejov, v nadmorskej výške 492 m. Nachádza sa v hornatom prostredí neďaleko slovensko-poľskej hranice, v údolí potoka Sversovka, na úpätí Busova. Okolie je typické zalesnenými svahmi, pasienkami a výskytom kyslých minerálnych prameňov.

Prvá písomná zmienka o obci pochádza z roku 1414 pod názvom „Thurospathaka“, pričom bola súčasťou makovického panstva. V roku 1427 ešte nebola daňovo zdanená, čo naznačuje mladé osídlenie. V roku 1618 obec pozostávala z piatich poddanských usadlostí a šoltýskeho gruntu. V 18. a 19. storočí patrila medzi menšie dediny regiónu. V roku 1787 tu bolo 27 domov a 152 obyvateľov, v roku 1828 už 32 domov a 244 obyvateľov. Koncom 19. storočia boli miestni zemepáni Erdődyovci. Do roku 1918 patrila obec do uhorskej Šarišskej župy, po vzniku Československa sa stala jeho súčasťou. Po druhej svetovej vojne tu vzniklo Jednotné roľnícke družstvo (1957) a niektorí obyvatelia dochádzali za prácou do Bardejova a Košíc.

Tradičný spôsob obživy obyvateľstva zahŕňal poľnohospodárstvo, chov oviec, kožušníctvo a prácu v lesoch. Typické boli tiež sezónne výpomoci v lesoch a na pílach v širšom regióne. Obyvatelia boli prevažne rusínskeho pôvodu a gréckokatolíckeho vierovyznania, čo dokladá aj miestny pravoslávny chrám sv. Kozmu a Damiána z roku 1903. Jednolod'ová

— Vyšný Tvarožec. Sypanec so zdobeným gánkom

stavba s polygonálnym uzáverom a predstavanou vežou bola inšpirovaná sakrálnou architektúrou z obdobia baroka a klasicizmu. Vnútorne zariadenie chrámu spadá do obdobia okolo roku 1930.

Domy v obci boli zrubové, omazané hlinou a bielené, strechy pokrývala slama. Typickým znakom boli vstupné komory na čelnej stene a hospodárske budovy (sypance) často s pavlačou a voľne nasadenou strechou. Konštrukcia domov a usporiadanie dvorov odrážali tradičný spôsob života pastierskych a lesných komunit.

V súčasnej dobe sa v obci nachádza viacero reliktov drevenej architektúry z prelomu 19. a 20. storočia. Dodnes sa zachovali gazdovské dvory s zrubovými drevenicami a sypancami. Pri prechádzke obcou je možné zazrieť viacero prístupov majiteľov k opravám či konzervačným postupom. Z hlavnej cesty sú viditeľné drevenice s ochrannými nátermi hnedej farby, omietnuté domy s výrazným modrým, belavým, náterom, či konštrukciu zrubu ukrytú pod fasádym laťovaním. Strechy už prekrývajú lisované plechy s falcom. Pôdorysne drevenice kopírujú variant domu rozšíreného v celom poľsko-slovenskom pohraničí v súčasnom okrese Bardejov a Svidník.

Vyšný Tvarožec. Gazdovský dvor s drevenicou, maštaľou, bojiskom a sypancom

Vyšný Tvarožec. Výrazný drevený objekt postavený pre potreby finančnej stráže počas 1. Československej republiky, Dom financov

Pekným príkladom spojenia súčasného štandardu bývania pri zachovaní pôvodnej dispozície domu so zachovaním vzťahov budov v rámci gazdovského dvora je dom č.2. Obnažené zrubové prvky, bežné v tejto časti regiónu, sú priznané v obytnej časti objektu, vstupná časť, *siňi*, ako aj nasledujúca hospodárska časť, *maštal'* i *bojisko* už sú omietnuté a obielené. Objekt je čiastočne podpivničený. Pri ceste stojací zrubový sypanec komplexne dopĺňa usadlosť. Je omietnutý hrubou vrstvou mazanice, prikrytý sedlovou strechou, rozšírený o pristavanú šopku. Strešnou krytinou je pri oboch objektoch už trvácnejší valcovaný plech.

Na konci obce sa nachádza výrazný drevený trojpodlažný objekt na vysokom kamennom základe vybudovaný pre potreby finančnej stráže. Postavaný bol v prvej tretine 20. storočia a v súčasnosti je v súkromnom vlastníctve.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Zborov

Obec Zborov sa nachádza vo východnej časti Slovenska, severne od mesta Bardejov, v podhorskej oblasti Ondavskej vrchoviny.

Leží v údolí rieky Kamenec, v nadmorskej výške približne 410 m n. m. Okolitá krajina je charakteristická pestrým reliéfom – striedaním lúk, polí a lesov. Obec bola centrom Makovického panstva.

Prvá písomná zmienka o Zborove pochádza z roku 1347, keď sa spomína ako oppidum – mestečko s trhovým právom. Významným míľnikom pre obec bola výstavba hradu. V 16.–17. storočí sa Zborov rozvíjal ako remeselnícko-roľnícke centrum, neskôr sa tu usadili aj židovské rodiny, ktoré podporili obchodný rozmach. Obec bola viackrát poškodená vo vojnových konfliktoch – počas kuruckých povstaní aj v 1. svetovej vojne, kedy sa v okolí odohrávali ťažké boje.

Až do kolektivizácie v roku 1948 sa obyvatelia Zborova živilí najmä obchodom a remeslami, ale aj poľnohospodárstvom, chovom dobytky, pláteníctvom a spracovaním dreva. V obci bola píla, mlyn, pekáreň, papiereň aj pálenica. Ešte začiatkom 20. storočia bola asi tretina domov drevená: v r. 1900 tu štatistiky udávajú z 325 domov 173 dreveníc a v r. 1910 z 385 domov 118 dreveníc. Väčšina domov tu bola krytá šindľom.

Skladba obyvateľstva bola pestrá – popri majoritnom slovenskom obyvateľstve tu žila

Zborov. Šerédiovský kaštieľ v Zborove slúži aj ako múzeum Makovického panstva

aj silná židovská komunita (do 2. svetovej vojny tvorila tretinu obyvateľov), ktorá zohrávala dôležitú úlohu v obchode a remeslách. Etnická štruktúra obce sa výrazne zmenila po 2. svetovej vojne a počas násilných presunov obyvateľstva. Dnes je jedinou hmotnou pripomienkou viery izraelitov v obci zachovaný židovský cintorín.

V súčasnosti žije v Zborove prevažne slovenské a rómske obyvateľstvo, s dominantne rímskokatolíckym vierovyznaním. Rómovia tvoria takmer polovicu obyvateľstva, menšia časť z nich však žije v chudobných podmienkach, ktoré sa prejavujú aj pri stavbách ich domov. Bývajú postavené z dreva, ale nízkej kvality s jednoduchým členením aj zastrešením. Na stavbu najchudobnejší využívajú odpadové drevo. Použité bývajú aj drevené prvky zo zrubových domov staršieho datovania alebo celé stavby ako napríklad staršie sýpky gazdov z okolia, prispôsobené na bývanie.

Zborov. Cintorín vojakov padlých v 1. svetovej vojne

Zborov. Židovský cintorín v Zborove

Napriek týmto kontrastom obec ako celok v posledných desaťročiach napreduje. Významné šľachtické sídla boli v nedávnej minulosti zrekonštruované a prebieha aj obnova Zborovského hradu – stredovekej pevnosti s mohutným donjonom, delovými baštami a renesančnou sgrafitovou výzdobou. Známy je aj ako hrad Makovica, jeho najvýznamnejším obdobím bola druhá polovica 17. storočia, keď ho ako vdovské sídlo obývala Helena Zrínska, matka Františka Rákociho II. Po porážke Rákociovcov ho v roku 1684 dobyli a zničili cisárske vojská, odvtedy zostáva ruinou.

V centre obce sa nachádza obnovený kaštieľ Šerédiovcov so stálou expozíciou dokumentujúcou život poddaných pod Makovickým panstvom. Kultúrno-spoločenské podujatia sa často konajú v historickom kostole sv. Žofie, ktorý slúži ako priestor pre koncerty a výstavy.

Zborov. Pohľad na hrad a obec Zborov

Ďalší kostol sv. Margity Antiochijskej v Zborove pochádza zo začiatku 4. storočia a je pôvodne gotickou stavbou, neskôr prestavaný v renesančnom a barokovom štýle. V roku 1662 dostala loď barokovú klenbu s lunetami a boli pridané bočné kaplnky s bohatou štukovou výzdobou. Bohatú architektúru s výklenkami oživujú sochy svätcov, anjelov s ovocnými girlandami. Zachovali sa hodnotné barokové oltáre, najmä hlavný oltár sv. Margity a reliéf Piety.

Osobitnú pozornosť si zasluhujú pamätníky vojnových konfliktov. Priamo v obci sa nachádza cintorín padlých nemeckých vojakov z druhej svetovej vojny. Pred obcou je situovaný vojenský cintorín z prvej svetovej vojny, kde sú pochovaní vojaci rôznych národností.

Peter Kočan

Zlaté

Zlaté leží v okrese Bardejov, 12 km severozápadne od mesta Bardejov, v lone Nízkych Beskýd, vo výške 380 m n. m. Obec sa tiahne údolím Zlatianskeho potoka, ktorý patrí do povodia rieky Topľa.

Prvýkrát sa obec Zlaté spomína v majetkovej listine Jágerskej kapituly z roku 1355, ktorá vymedzovala hranice panstva Makovica. V tejto listine sa uvádza aj obec Konštantín, ktorá neskôr so Zlatým splynula. Na základe archeologických nálezov sa však predpokladá, že obec existovala už v 13. storočí, najneskôr v prvej štvrtine 14. storočia. Založená bola pravdepodobne podľa zákupného práva šoltýsom menom Konštantín. V historických prameňoch sa obec vyskytuje pod maďarským názvom Aranpathak. Samotný názov Zlaté naznačuje jej spätosť s ťažbou zlata, čo dokladá aj miestny chotárny názov „Havirske dziri“.

Od 14. storočia patrilo Zlaté ako súčasť panstva Makovica rodu Tekulovcov, neskôr Cudarovcom a šľachticom z Rozhanoviec. V druhej polovici 15. storočia sa obec stala majetkom mesta Bardejov. V 18. storočí dal Bardejov obec do zálohy Sirmajovcom, aby ju v roku 1775 opäť získal a vlastnil až do zrušenia poddanstva v roku 1848. Koniec 19. storočia priniesol v dôsledku nepriaznivých životných podmienok vlny vysťahovalectva za „veľkú mláku“ do USA, Kanady a Argentíny.

Zlaté. Drevená zvonica z roku 1855 je významným dokladom ľudového staviteľstva regiónu

Zlatčania sa aktívne zapojili aj do bojov počas prvej a druhej svetovej vojny. V obci žila aj židovská komunita, na ktorú dnes upomína pamätná tabuľa.

Základom obživy obyvateľov bolo poľnohospodárstvo – pestovali najmä raž, ovos, neskôr pšenicu, zemiaky a kapustu, ako krmoviny d'atelinu a repu. Chovali prevažne ošípané, hovädzí dobytok, ovce a hydinu, ako ťažné zvieratá využívali kone. V zimnom období sa venovali výrobe metiel, košíkov, šindľov, tkaniu, práci v lesoch a furmanke.

Najbežnejším stavebným materiálom na výstavbu domov i hospodárskych budov bolo až do polovice 20. storočia drevo, predovšetkým jedľové a smrekové. Ako strešná krytina sa používala vymlátená slama viazaná do snopkov.

Podľa posledného sčítania obyvateľov žije v obci 764 ľudí, pričom takmer 99 % z nich sa hlási k slovenskej národnosti.

Zlaté. Radenie stavebných objektov za sebou bolo v minulosti bežné

Zlaté. Sypanec, či sýpka, bol podstatným objektom na gazdovkom dvore

Dominantami obce sú nepochybne kostoly. Prvým je rímsko-katolícky Kostol Sedembolestnej Panny Márie, ktorý pochádza z roku 1840. Druhým je evanjelický kostol, ktorý v sebe skrýva zaujímavú izbu. Volá sa *Zlacká chyža* a bola zriadená, aby pripomenula život v Zlatom v minulosti. Tvorí ju súbor bežne používaných predmetov z prvej polovice 20. storočia.

Relikty drevenej architektúry sú tu zastúpené v menšom rozsahu i variáciách. No hneď na prvý pohľad zaujme drevená zvonica z roku 1855, ktorá predstavuje hodnotný doklad ľudového stavitel'stva. Základ tvorí stĺpová konštrukcia po obvode obitá doskami. Spoj dosák je prekrytý hranolčekmi, čím sa dosiahlo ich spevnenie a zamedzilo vniknutiu dažďovej vody do nosnej konštrukcie. Pôdorys zvonice je štvorcový. V hornej polovici každej steny je umiestené poloblúkové okno s drevenou, hranolovou výplňou, ktoré zabezpečuje odvetranie stavby a zároveň prispieva k lepšiemu šíreniu zvuku

Zlaté. Starý omietnutý sypanec s novou bľašenou strechou

zvona. Osobitým prvkom je atypický tvar strechy. Je ukončená štyrmi štítmi, čo jej dodáva výrazný architektonický ráz. Na vrchole strechy je umiestnený jednoduchý kríž, čím sa zdôrazňuje sakrálny účel stavby.

Obec sa tiahne popri potoku Zlatinka, no najmä v posledných rokoch sa rozrastá a novšia zástavba vytvára spleť bočných uličiek. Spomedzi prvkov tradičnej architektúry v obci jednoznačne dominujú sýpky, ľudovo nazývané „sipance“. Ide o drobné hospodárske stavby, ktoré boli do polovice 20. storočia kľúčovou súčasťou gazdovských dvorov aj menších usadlostí. Sýpky slúžili na uskladnenie potravín, nedeľného šatstva, písomností, peňazí či drobného náradia a pomôcok. Špecifické bolo nielen ich umiestnenie v rámci dvora, ale aj charakteristické dvojité prestrešenie, ktoré chránilo zásoby určené pre celú rodinu až do novej žatvy. Aj týmto architektonickým riešením sa podčiarkovala dôležitosť sýpok a najmä obsah, ktoré chránili. Často boli na gazdovských dvoroch jedinými objektmi uzamknutými na kľúč.

Lukáš Jonov, Peter Kočan

Tradičná ľudová architektúra* na hornom Šariši

Okrem toho čo vytvorila príroda v krajine sú to aj výsledky pôsobenia človeka v nej tým čo tvorí jedinečnosť regiónov Slovenska. V tomto obraze mala a v určitom odkaze aj má svoje miesto ľudová architektúra. Dnes sa zdá, že tieto jednoduché stavby viac harmonizovali vzájomne i s krajinou, do ktorej boli postavené. Pri spätnom pohľade ľudová architektúra a prírodné prostredie, v ktorom bola postavená, nielen tvorila estetický súlad, ale tvorila aj charakteristickú siluetu jednotlivých regiónov. Objekty ľudovej architektúry sa v priebehu 20. storočia zúžili na nevelké množstvo stavieb, často bez kontextu k okolitej zástavbe. Nie inak je to aj na hornom Šariši, ktorého podoba sa za posledných sto rokov veľmi zmenila. Občianska výstavba na vidieku, ktorá priniesla na dedinu úplne nové elementy bez ohľadu na ich cudzosť v prostredí, do ktorého boli umiestnené a to ako tvarovo tak hmotou – školy, kultúrne domy, obchodné centrá – nevychádzali z miestnej kultúry, ba ani ju často nebrali do úvahy, a nerešpektovali ani prírodné prostredie. Boli stavané podľa jednotných projektov na celom Slovensku. Ekonomicky výhodné, ideologicky všetko v záujme rozvoja, rýchleho kultúrneho a sociálneho rastu, ale bez continuity s pôvodnou výstavbou, bez rešpektovania vzťahu hmotnosti nových stavieb k okolitej krajine, pôvodnej zástavbe, bez rešpektovania miestnych stavebných tradícií. Vznikla nová realita, v ktorej rástla ďalšia generácia, ktorej hodnoty a estetické cítenie bolo touto realitou formované. Takže nakoniec vo výsledku to boli žiaľ, objekty tradičnej ľudovej architektúry, ktoré pôsobili ako rušivý prvok, anachronizmus.

Žiaľ v rozhodujúcich rokoch sa nepodarilo nájsť recept, kompromis na zachovanie hodnôt tradičného staviteľstva pri súbežnej akceptácii moderného spôsobu života. Do krajiny sa stavali domy, ktoré poskytovali štandardy bývania na úrovni 20. a potom aj 21. storočia a tak je jasné, že bez možnosti úprav, ohraničenej modernizácie domy tradičnej ľudovej architektúry nevyhovovali nárokom ich obyvateľov na komfort a hygienu a zvýšeným štandardom bývania, ktoré sa stali normami a tak sa stali prekážkou v živote ich obyvateľov takže nemali záujem ich zachovávať.

Čo nám okrem nevelkého množstva objektov z ľudovej architektúry zostalo? Jej odkaz nájdeme aj individuálnej výstavbe v 20. storočí v určitých stereotypoch v organizovaní priestoru bývania, preferenciách materiálu, podobách domov, ktorý buď rešpektoval, alebo zámerne potláčal odkaz tradičného ľudového staviteľstva

* [Pozn. editora] Podľa znenia originálu: Ľudová architektúra. Slovenskí výskumníci používajú tento termín v zmysle prijatom v poľskej výskumnej tradícii na opis „ľudového staviteľstva“ ako kultúrne formovaného súboru tradičných stavebných foriem.

porovnávaného vždy s výhodami a so štandardami najnovších trendov bývania. Aby sme vedeli pozorovať to čo je v regióne špecifické a odráža sa aj na výstavbe v 20. storočí pozrime sa na najrozšírenejšie typy domov a hospodárskych stavieb tradičnej ľudovej architektúry horného Šariša.

Vieme, že zrubovej architektúre, o ktorej dnes hovoríme ako o tradičnej forme staviteľstva a bývania predchádzali aj na hornom Šariši staršie formy obytných objektov, stavby inej tektoniky a s inou organizáciou priestoru. Boli to zemnice a polozemnice, ktoré podľa archeologických výskumov prevládali u roľníckeho obyvateľstva ešte v 13. storočí¹. V Bardejove na návrší nad riečnou nivou pred vežou dnešnej baziliky, neskôr nad nimi postavili vežové domy² ešte pred nemecko-sliezkou kolonizáciou po roku 1314³. Nálezy sú aj v priestore neskoršej severnej brány.

Zrubové domy

Dlhodobé chladné a vlhké počasie pomerne rýchlo zmenili kultúrne stereotypy v staviteľstve a bývaní a priviedli ľudí k výraznej zmene akou bola výstavba zrubových domov i hospodárskych stavieb nad terénom. Nie žeby boli neznáme, ale skôr ako bývanie na hradiskách a hradoch než bežného roľníka⁴. Dnes už je dokázané, že dôvodom tejto zmeny bola zmena klímy- ochladenie, časté dažde

¹ Výskum Františka Javorského v roku 1989 zachytil zemnice v tak exponovaných miestach ako je priestor v parku pred dnešnou vežou baziliky Sv. Egídia, vedľa i pod objektami tam nájdených a skúmaných základov vežových domov, a teda sú staršie. Javorský František: Predbežná správa Výskum Bardejov okr. Bardejov ,Park pri kostole svätého Egídia,Dlhý rad, Krátky rad, slovenská ulica, Hradby, 1989

² Vežové domy je forma viažuca sa na obytné veže rímskych légii na Limes romanus a svoj zlatý vek v dosiahla v Taliansku 11. -12. storočia ale i v ostatnej Európe ako základ stredovekých kamenných hradov v podobe obytných veží – donjon. Stredoveké domy, či už vežové, alebo neskoršie, ktoré vznikli na dnešnom námestí sa stavali ako malé pevnosti, ak mesto nemalo ešte hradby a v čase ohrozenia, na obranu. Asi najznámejším vežovým domom je veža starej radnice na hlavnom námestí v Bratislave, ale pozostatky vežových domov majú aj dva rohové domy oproti tejto veži, Podobne v zadnej časti niektorých domov severozápadne na námestí v Bardejove identifikoval v pivničných priestoroch archeológovia F. Javorský a D. Čaplovič časti vežových domoch, ku ktorým neskôr pristavili prednú časť smerom do námestia. Znak vežového domu má aj štvorhranná bašta v južnej časti opevnenia mesta.

³ Javorský František: Tamtiež.

⁴ Pražák, V.: K problematice vzniku jizby a síně v čs. obydlí a jejich vztahu k staroslovenkému obydlí. Český lid 52, 1965, s.267 – 275.

a sneh (malá doba ľadová)⁵. Reakciou ľudí bol najprv presun sídlisk na vyššie položené miesta⁶ a asi to nestačilo lebo rýchlo nasledovala výstavba domov nad úrovňou terénu.

V horských oblastiach Karpát s dostatkom jedľového a smrekového dreva to boli drevené domy stavané technikou zrubovania. Pri ich výstavbe ľudia využívali poznatky o vlastnostiach dreva a techník pri konštrukciách zastrešenia zemnic a polozemnic, ale i o konštrukciách a technikách používaných pri výstavbe hradísk a trhových centier. Priestorové členenie domov a ich orientáciu k svetovým stranám predpokladáme ovplyvnila výstavba v Panónskej nížine. Z tých istých príčin tomto období zaniká aj kopanie a používanie obilných jám⁷. Nahrádzajú ich zrubové sýpky patriace jednému gruntu, jednej rodine, kde ochrana proti vlhkosti bola riešená ich výstavbou na základových kameňoch položených na povrchu terénu. Aj pevná celozrubová konštrukcia je odozvou konštrukcií známych zo stavieb na hradiskách. Tento spôsob ochrany stavby pred zemnou vlhkosťou dlho sa využíval aj v spôsobe zakladania obytných domov nad zemou. Tak sa nenarušilo povrchové i podpovrchové prúdenie vody a zamedzilo sa aj vztlínaniu vody.

Základový veniec zrubu postavili na rohoch a vyrovnali do roviny použitím veľkých kameňov, uhlový kameň a mohutnejšie kamene dali aj pod plánovanými priečkami vnútorného členenia domu. Potom vytiahli technikou zrubových spojov konštrukciu obvodových stien a priečok. Nevieme, či hneď alebo až v neskoršom

⁵ Začiatok malej doby ľadovej je najčastejšie datovaný podľa týchto charakteristík:

1250 – začiatok nárastu ľadových kryh v severnom Atlantiku

1300 – v severnej Európe sa teplé letá vyskytujú čoraz nepravidelnejšie

1315 – Európa zažíva veľké dažde a veľký hlad

1550 – teoretický začiatok všeobecného rozšírenia ľadovcov

1650 – prvé klimatické minimum

Ako vrchol malej doby ľadovej sa označuje obdobie rokov 1560 – 1700. Relatívne teplejšie obdobie nastalo v období rokov 1812 – 1855. Koniec malej doby ľadovej sa datuje približne do polovice 19. storočia. No ani tento dátum nie je celkom presný, niektorí klimatológovia jej koniec posúvajú až do konca 19. storočia. Najnovšie výskumy a analýza spadú v znečistení ľadovcov v Antarktíde a na Islande určili rok 1257, ako rok výbuchu sopky Samalas na indonézskom ostrove Lombok s rozsiahlymi následkami pre celú zemeguľu vo forme sírnatých dažďov a niekoľkoročného zastretia slnečného svitu čo spôsobilo neúrodu a hlad a veľkú úmrtnosť v nasledujúcich rokoch o čom svedčia mimo iné aj masové hroby vykopané archeológmi v Londýne datované rokom 1258.

⁶ Na hornom Šariši tento proces máme zdokumentovaný v Bardejove kde je to najprv presun sídel, ešte ako zemnic a polozemnic z terénu pri sútoku Tople a Lukavice na vyššie terasy Javorský, František, Čaplovič Dušan: Správa o priebehu a výsledkoch výskumu v Bardejove v rokoch 1975 až 1989. marec 1990, teda dávno pred objavmi usadenín a dôkazmi ochladenia a zvýšenia vlhkosti ako dôsledku znečistenia atmosféry výbuchom supersopky v Indonézii.

⁷ Nálezy vo veľkomoravsko horizonte archeologických výskumov v Ražňanoch, aj informácie o náhodných nálezoch pri novej výstavbe v Šarišských Michľanoch.

období pre udržanie tepla v izbe a neskôr v celom dome uzatvorili strop⁸ položený na trámoch – tragaroch spojom viazaných na zrubové steny. Najprv bol strop z guľatiny a neskôr z kresaných dosiek, aké sa zachovali neskôr v maštaliach, a nakoniec širokými doskami, rezanými na vodných pílach, *gatroch*.

Na dosky položili vrstvu hlinenej mazaniny, postavili strešnú konštrukciu tesárskymi spojmi spojenú so stenami a pokryli strechu slamou, šindľom, rákosím, palach, šaš. Potom prázdny priestor medzi uhlovými kameňmi, pod základovým vencom a priečkami podmurovali na sucho – zmesou piesku a ílu, kameňmi, ktoré vzájomne previazali po dĺžke i dovnútra múra a dorovnali zmesou ílu a piesku. Vrchná vrstva bola z ílu, piesku a kravského hnoja s plevami. Niekedy v strede izby, nachádzame pivnicu zakrytú doskami v ráme.

Stenu na priečelí a niekedy aj na štítovej strane podmurovali kameňmi až do šírky presahu strechy tak vznikol násypek, niekde podcinek, ganek, ktorým v prípade výstavby na svahu dorovnali sklon terénu. Okraje a nárožia násypku spevnili pomocou otesaných kolov – družikov. Väčšina domov mala aj steny zvnútra vymazané hlinenou mazaninou – zmesou plaveného ílu, piesku, pliev a kravského hnoja. Túto zmes na stene držalo množstvo drobných plochých kolíčkov zatlčených v pravidelných vzdialenostiach do zásekov v stenách. Hladko vymazaný a suchý povrch natreli roztokom vody a vápna s niekedy s prímiesou modrej farby⁹. Podľa miestnych zvyklostí v niektorých obciach vymazali hlinou a namaľovali aj vonkajšie steny a *podcinek*. Budúce ohnisko alebo pec, základ a zadnú stenu k zrubu vyložili lomovým kameňom nielen z bezpečnostných dôvodov, ale aj na akumuláciu tepla.

Tento spôsob výstavby zrubových domov, okrem sýpok, nad povrchom zmenili až pri snahe o vyrovnanie terénu a podpivničenie domu, ktoré bolo prevzaté zo spôsobu zakladania murovaných domov z kameňa a tehly. Murované domy mali väčšiu hmotnosť a tak základ bol položený až do nezamrzajúcej hĺbky pod povrch terénu, aby sa predišlo sadaniu muriva. Výstavba obytných domov a hospodárskych stavieb usadlosti na povrchu a z dlhých kusov opracovaného dreva umožnila zmeny v celkovej organizácii priestorov bývania v dome a zmenila aj tvar sídel.

Tradičné obytné domy podľ a horizontálneho členenia

Keďže domy v tradičnej architektúre hodnotíme zo stránky kultúry bývania, tak keď hovoríme o priestoroch domu, myslíme členenie obytnej časti domu, samozrejme vždy budeme brať do úvahy roľnícky dom nielen ako rezidenčnú jednotku, ale ako rezidenčný a hospodársky objekt.

⁸ Za pozostatok zastrešenia zemnic a položeníc a domov bez povaly môžeme považovať polieňa-družky, ktoré zväzovali pozdĺžne steny domu.

⁹ Modrú farbu robili najprv z rastliny – boritu neskôr kupovali šmolkovú modrú vyrábanú z kobaltových rúd a od začiatku 19. storočia neskôr ju nahrádzali lacnejším syntetickým ultramarínom.

Snaha o udržanie tepla a bezpečnosti sa prejavila aj v horizontálnom členení stavby. Prvým krokom bolo keď pred dvere do obytného priestoru postavili menší priestor s dverami smerom do dvora, pitvor, *prikl'et*. Hovoríme o dvojpriestorovom dome. Tento historický postup sa odráža aj v názve domu, ale i izby na Šariši keď sa udržal spoločný názov *chiža*. Názov *prikl'et* vychádza z archaického názvu kľeť, ktorý pre zrubový jednopriestorový dom používali západní Slovania a zachoval sa v českom slove klec a slovenskom klietka. Východoslovenské nárečia tento názov zachovali v názve vchodového priestoru do domu, *prikl'et* teda priestor pri kľeti. Rusíni, ktorí tu prišli v čase valašskej kolonizácie už so svojou architektúrou a aj terminológiou pre tento priestor, ktorý má však v ich stavbách aj iné funkcie používajú názvy tiež archaický slovanský názov *šiň*, *siny*. Priestor prikl'etu bol podľa potreby upravovaný. Napríklad priečnym prehradením pitvora mohol vzniknúť skladovací priestor – komora. Neskôr v tomto priestore, keďže do neho ústil komín a posunom chlebovej pece smerom do pitvora vznikol v pitvore výklenok, ktorý využívali ako ohnisko, pre prípravu pokrmu pre dobytok a v mnohých domoch to bolo, hlavne po vytvorení doskového závetria, pri ohnisku aj jadro, z ktorého sa formovala neskôr kuchyňa, ako samostatný priestor domu.

Z tektoniky dvojpriestorových zrubových stavieb vychádza, že umožňoval podľa potreby ďalšie rozširovanie domu na trojpriestorový dom. Svedčí o tom štítové ukončenie strechy nad zadnou stenou pitvora, u mnohých takýchto domov, ako prípravu na prístavbu ďalších priestorov usadlosti pod jednu strechu.

Praktické potreby bývania a hospodárenia a skladovania vedú k výstavbe ďalšieho priestoru komory tak, že k boku pitvora pristavia v plnej šírke domu nevykurovaný skladový priestor s malým okienkom do dvora, prístupný rovnako ako izba z pitvora. Aj v šarišskom dialekte je to komora, čo je názov rozšírený na celom Slovensku, ale aj u iných západných Slovanov. Do komory ukladali potraviny, šatstvo, náradie nástroje, ale slúžila aj na príležitostné prenocovanie, či miesto spania dospeléj mládeže, prípadne čelade¹⁰. To je predpokladaný postup vzniku trojpriestorového domu o čom svedčia doklady tektoniky stien zrubových domov v dokumentácii múzea ľudovej architektúry Šarišského múzea. Samozrejme pri vhodných podmienkach stavali priamo dom s tromi priestormi ba aj s ďalšími priestormi pod jednou strechou.

Trojpriestorový dom je najrozšírenejším variantom karpatského zrubového domu i následných kamenných a tehlových domov. Pristavia síce komoru, ale princípom je jeden vstup z vonka do chráneného priestoru, pitvora, z ktorého sú sprístupnené obytný, vykurovaný priestor, izba, *chiža* a nevykurovaný skladový priestor, komora. Ak pod jednu strechu za komorou priradili aj ďalšie hospodárske časti usadlosti, potom hovoríme o jednotraktovom dome. Za komoru vždy radili maštal', prístupnú z dvora. Radenie ďalších priestorov bolo viac variabilné. Za maštal'ou pod spoločnou strechou stavali do podstrešia otvorené humno a stodolu s jedným záčinom, stranka, stodolka. Humno slúžilo aj ako vozovňa. Humno vo výške stien

¹⁰ Čelad'- čel'edz bola pôvodne názov pre širšie príbuzenstvo vlastníka gruntu a teda aj domu, neskôr sa prenieslo aj na nájomných pracovníkov na gazdovstve – *čel'ednik*.

záčinov prekryvali voľne položenými drúčkami z lipového dreva a neskôr doskami a priestor mal názov pľantre, na pľantoch, čím rozšírili skladové možnosti priestoru. A na konci domu stáli niekedy aj chlievy.

Ak stavebná parcela alebo ekonomické možnosti neumožňovali vznik jednotraktu a tak maštal' a chlievy stáli samostatne za domom alebo oproti domu alebo za domom. Nevymlátené snopky obilia ukladali chudobnejší gazdovia, ale aj majetnejší gazdovia pri väčšej úrode po žatve do oborohu, udržal sa najmä u Rusínov, *oborih* s posuvnou strechou na štyroch koloch, ktorá sa spúšťala podľa potreby a postupu mlátenia.

Z hľadiska sídelných typov na hornom Šariši máme samoty, osady a dediny. Dediny pri dodržiavaní urbára získali tieto formy uličnej, potočnej, radovej, reťazovej a cestnej návestnej formy a ich kombinácii. Spôsob takejto výstavby podmienilo aj dodržiavanie Tereziánskeho urbára, vydaného v roku 1767, ktorý v snahe zamedziť úbytku ornej pôdy delil pôdu na intravilán, kde bolo povolené stavať domy a extravilán, kde sa bola výstavba zakázaná a tvorila ho orná pôda, pasienky, lúky a lesy. Intravilán s určenou veľkosťou domového gruntu, ktorého užšou časťou, max. v šírke cca 12 metrov, musel byť prístupný z hlavnej komunikácie obce. Ich podobu okrem parcely určovala aj preferovaná orientácia celého domu, vzhľadom na svetové strany a teda oslnenie. Pokiaľ to terén a okolité stavby dovoľovali, bola orientácia domu taká, aby v lete boli všetky steny oslnené aspoň časť dňa. A tak celé priečelie domu s vchodom je obrátené zväčša na juhozápad .

Dlhé strechy boli kryté ražnou slamou, šindľom, alebo ich kombináciou a mali sedlovú, sedlovú s valbičkou, ale najčastejšie valbovú konštrukciu so zadným štítom. Prevládala hambáľková konštrukcia krovu zvaná *na bant*. Krovky mali stabilnú vzdialenosť od seba 90 cm a boli osadené do väzných trémov ležiacich na vrchnom venci pozdĺžnych stien zrubu . Spomíname to preto, lebo charakteristický tvar strechám na hornom Šariši dodávali príпустnice, *príпустnice*. Trémy, ktoré boli osadené nad krovkami od polovice ich dĺžky, boli začapované do prečnievajúcich častí väzných trémov, *tragare*. Príпустnice zmierňujú sklon na čelnej strane domu a predlžujú tak strechy o časť ktorá chráni celú čelnú stenu pred dažďom i slnkom a vytvára tak pohodlný komunikačný priestor pre pohyb a prácu v rôznych častiach usadlosti. Pri dlhých jednotraktoch bol priestor podstrešia sprístupnený vikierom s drevenými dvierkami, ktorý sa zvyčajne nachádzal nad vchodom do maštale. Vikier bol osadený medzi dvoma krovkami a slúžil na jednoduchšie ukladanie sena i jeho následné skrmovanie.

Bývanie – vybavenie interiéru

Vnútorňý obytný priestor sa v rámci domu modeluje rôznym spôsobom. Obytný priestor je závislý predovšetkým na veľkosti a kvalite obytnej stavby. Modelácia však poväčšine vychádza zo zdedených foriem, nadväzuje na nich, rozvíja ich

v rámci celého súboru podmienok, ekonomických, rodinných vzťahov, ceny pozemkov a stavebnín, spoločenského postavenia a sebahodnotenia rodiny a snahy akceptácie určitých hodnôt o zaradenie k určitému spoločenstvu, či už na etnickej, regionálnej či sociálnej báze.

Vybavenie muselo byť funkčné a racionálne. Pre organizáciu obytného priestoru sú typické funkčné kúty; navzájom prispôsobené predmety zariadenia sú často spojené so stavbou; hlavným cieľom je uspokojiť proces bývania ako celok. Vybavenie interiéru tradičnej izby na štyri skupiny:

1. kuchynský kút – pec, rám- *fogaš*, misník, lyžičník, lavička na vedrá s vodou.
2. spací kút – posteľ, kolíska, lavice
3. kultový kút spojený s jedálenskou a reprezentatívnou funkciou – stôl, stolička, lavice, lavičky, rohová lavica, sväté obrazy, fotografie príbuzných, predkov, rohová skrinka. Pridávame k tomu ešte
4. kút, sanitárny uzol. Udržal sa veľmi dlho hneď za dverami – pod zrkadlom na stene stála vyššia lavica s drevenou nádobou s nízkymi stenami. Neskôr ju nahradil plechový stojan so smaltovaným lavórom a držiakmi na uteráky. Tesne pri dverách stáli vedrá na použitú vodu. Na druhej strane dverí, pri peci, boli vedrá s čistou vodou zakryté s pokrievkami a naberačka. Drevenú, neskôr plechovú, nádobu na kúpanie, *bodvanku* a niekde aj sedací kúpeľ, *sitzbad* ukladali do komory.

Všetko čo sa nachádzalo v interiéri sa podľa funkčného určenia delí na tri skupiny:

1. nábytok;
2. riad;
3. predmety dekoratívneho, religiózneho a kultového charakteru.

Predmety každodennej potreby boli umiestnené v izbe podľa funkcie v príslušnom kúte. Málo používané alebo sezónne nástroje a náradie boli umiestnené v pitvore alebo v komore. Cennejšie veci, slávnostné a sviatočné odevy, dokumenty, hodnotné náradie a nástroje, ale hlavne obilie na postupnú konzumáciu, zásoby potravín aj osivo na budúcu úrodu ukladali v sýpke. *Sypanec* stál blízko domu, ale v bezpečnej vzdialenosti pre prípad požiaru, no vždy tak, aby boli dvere do sýpky z okna izby kontrolovateľné.

Kombináciou ohniska, či kúreniska a chlebovej pece vznikli rôzne výstupky, ktoré sú využívané ako spací a sedací priestor. Aj niektoré časti konštrukcie domu sú zároveň časťami nábytku a to napríklad tak, že stena domu tvorí zadnú časť lavice, alebo je nábytok zavesený, či kotvený na hradách, *tragaroch*. Využívali sa aj rôzne polieňa – *dručiki*, *žrdki* v komore a okolo pece, napríklad na kolísky, či rôzne háky na stenách izby, komory aj pitvora. Široké prenosné drevené lavice, *lavki* sa priložením k laviciam fixovaným k stene menia v noci na jednoduché lôžka, *prične*. Na stene izby pri peci viseli okrem lyžičníka, *ložňik*, aj *nožňik* na zasunutie nožov a sekáčikov, na klince a drevené háky v stene sa zasa vešali nádoby na prípravu jedla.

Nábytok bol z dreva. Stolárskymi technikami boli robené lavice, stôl, stoličky i truhlice *ladi* na šaty, odevné doplnky a bytový textil. Truhlice boli rôznych typov s jedným, priestorom, ale boli aj truhlice i s jednou až troma zásuvkami, *šublotka*. Truhlice stáli vždy na nízkych nožičkách z hranolu, na doskách s ozdobným okrajom alebo na tokárených nôžkach. Najstaršie truhlice boli nefarbené, prípadne s jednoduchým solárnym motívom v strede prednej steny aj na veku. Neskôr boli celé maľované, pričom výzdoba s motívami tulipánov, ale aj iných kvetov, sa niekedy nachádzala v ozdobných rámoch. Po stranách mali vždy kované sklopné držadlá.

Archaickým typom nábytku boli lady, súseky, *sušík*. Boli robené tesárskymi technikami, na vyšších nožičkách zdobené jednoduchými ornamentmi robenými linkovým rezom. Súseky mali na hornom Šariši rovné veko. Koncom 19. a zač. 20. storočia ich používali hlavne na uskladnenie zrna v komore alebo sýpke. Truhlica na múku, *šafareň*, *šafarňa* s priečkami na rôzne druhy múky, stála v pitvore alebo v komore. Vedľa stávala aj nevelká skriňa s policami a vetracími otvormi na dvierkach, *olamarija* na potraviny. Lada, šafareň aj olamarija boli vždy na zamykanie a kľúče mala *gazdyňa*.

Spací kút tvorila posteľ gazdu a jeho manželky s perinami z hrubej ozdobnej činoväti, *pisanine* z vonkajšej strany a niekedy so zasúvacou posteľou pod ňou, kde spali deti. Jej miesto bolo v kúte diagonálne od dverí. Druhá posteľ, ak bolo treba pre rodičov gazdu stála v rohu za dverami do izby. Ako lôžka slúžili aj rozkladacie lavice zvané *šľubank*¹¹. Starí ľudia a deti spávali aj na peci, alebo výklenku pece. Na rôznych miestach domu, ale aj na povale boli umiestnené ľahké posteľe s lôžkom vypletaným z lyka, *praskače*, na ktorých spávali čel'adníci¹².

V diagonálne opačnom rohu ako pec stál stôl, *stol*. Býval rôznej konštrukcie vždy z tvrdého dreva, zväčša tesársky zhotovený, so štvorcovým alebo obdĺžnikovým tvarom masívnej stolovej dosky. Tá mala na spodnej strane dve lišty na zásuvku a dva okrajové luby, o ktoré sa opierali prekrížené doskové nohy v prekrížení spevnené *trnožou*, podstolinou, s kolíkmi na koncoch. Iným typom bol stolárskymi technikami zhotovený truhlicový stôl. Stôl mal viaceré funkcie, vzťahovalo sa na neho viacero príkazov a zákazov a mal významnú funkciu v rodinných i výročných obradoch. Bol významnou súčasťou kultového kútu. Nesmelo sa na ňom napríklad sedieť, rezať priamo na doske stola, klásť nečisté predmety, búchať po stole. Samozrejme pripravovali sa na ňom niektoré jedlá. Rodina sa za ním každodenne stretávala počas obeda, ale najmä počas večere, počas modlitieb, krstín, svadieb i výročných sviatkov. Nie len na okrasu, ale hlavne na ochranu stola slúžil obrus. Miesto na stoličke za stolom bolo miesto gazdu, ale slúžilo aj ako čestné miesto pre hostí. Pri stenách stáli lavice, niekedy s operadlami, a k stolu prikladali z boku prenosnú lavicu bez operadla. Priestor stola a posteľe tvoril intímnu zónu izby

¹¹ Spacia lavica – z nemeckého schlaufen bank.

¹² Názov som zaznamenal v Gerlachove s vysvetlením, že keď spáča sa na nich hýbal v noci tak vydávali praskavý zvuk.

a vstup do tejto časti izby bez pozvania alebo ponúknutia bol považovaný za nespooločenský. Túto zónu v čase šestonedelia rodičky podtrhla ešte aj kútna plachta zavesená okolo postele. Za takúto intímnu zónu sa považovala aj komora.

Ak sa obytný dom stal vo svojej dedine, regióne, či celej oblasti typom, aj keď nebol ľuďom vnucovaným, stal sa nim zrejme preto, že v rámci daných možností najlepšie uspokojoval nároky ľudí na bývanie. Zúročovali sa v ňom ich stavebné skúsenosti, stereotypy bývania a práce, ale i hodnotové normy jedinca i spoločenstva. Ako typ bol taký dom zovšeobecnením dosiahnuteľnej dokonalosti, vzniknutej na základe kompromisu medzi potrebami a možnosťami ľudí v danej oblasti. Pokrýval aj potreby na hodnotovej stupnici reprezentatívnosti a prestížnosti. Avšak nielen to. V mnohých obciach je navyše nápadná aj poslušnosť celkového urbanistického konceptu a ten nie je len výsledkom tereziánskeho urbáru, ktorý prísny rozdelením pôdy na intravilán a extravilán určil koncepciu sídelných typov. Koncept výstavby mal viaceré funkcie dôležité nielen pre jednotlivé rodiny, ale i pre celú obec – požiarna i osobná bezpečnosť, blízkosť tečúcej vody i zdrojov pitnej vody a ochrana, komunikačná bezpečnosť, strážením majetku, prednostné využívanie vhodných plôch na stavbu na teréne málo vhodnom na pestovanie plodín i krmiva pre dobytok. To všetko by nebolo možné bez neobyčajne silne fungujúcich spoločenských noriem, spoločenskej regulácie ako normotvorných činiteľov kultúrnej tradície a technických a technologických poznatkov ako informácií o najvhodnejších spôsoboch riešenia základných potrieb života.

Prestížne postavenie rodín a jedincov v minulosti určovalo vlastníctvo ornej pôdy, pasienkov, lesa, množstvo a pestrosť chovaných hospodárskych i okrasných zvierat. To si vyžadovalo väčší počet pracovníkov na hospodárstve a malo svoj odraz vo veľkosti a počte hospodárskych častí domu i celej usadlosti a najmä v kvalite života – stravy, odevu, v kvalite, zariadení a veľkosti izby. Kým vlastníctvo pôdy plnilo funkciu prestíže, dom ako sídlo rodiny spĺňal rovnaké požiadavky. Vnútoraná štruktúra domu vychádzala z rovnakej technicko-kultúrnej úrovne a výstavba sa, až na rozdiely vo veľkosti, držala rovnakých princípov. Technický pokrok a nové plodiny postupne viedli k väčším rodinám. Na druhej strane uhorský dedičný systém rovného delenia majetku všetkými potomkami jedného manželského páru viedol k zmenšovaniu jednotlivých hospodárstiev, čo viedlo k pauperizácii, schudobneniu obyvateľstva. Nadobudnutím časti majetku sa mnohí dediči začali vnímať ako gazdovia a vlastníci pôdy, pasienkov aj lesov, no ich výmera a kvalita pôdy už nestačili na to, aby ich uživil.

Hospodárske stavby

Musíme sa aj keď heslovite pozrieť na typológiu, materiál a tekoniku stavieb, techniku výstavby, proporcionalitu stavieb, polohu hospodárskych stavieb v usadlosti. Z hľadiska analýzy špecifik by nás malo zaujímať aj spoločné a špecifické prvky v stavebnej kultúre Slovákov a Rusínov.

Typologicky môžeme rozdeliť všetky hospodárske stavby na dve veľké skupiny:

A/ hospodárske priestory pod spoločnou strechou s obytným domom – maštale, komory, sýpky, chlievy, humná a stodoly

B/ samostatne stojace hospodárske – chlievy-krmníky, sýpky, stodoly, maštale, sušiarne ovocia, udiarne.

A/ Hospodárske objekty pod spoločnou strechou s obytným domom sme si opísali pri popise domov. Nie sú tak atraktívne z niektorých hľadísk hodnotenia hospodárskych stavieb ako samostatných typov stavieb, no zároveň majú veľký význam z hľadiska vývoja ľudového staviteľstva.

Prekrývaním vedľa seba nezávisle stojacich blokových stavieb spoločnými strechami vzniká najrozšírenejší variant tradičných domov na Šariši – jedno trakt. Dokladuje aj spôsob výstavby keď sa hospodárske časti domov stavajú pod spoločnú strechu, ale zväčša konštrukčne nezávisle, často už z menej kvalitného dreva, spôsobom umožňujúcim ľahkú výmenu. Takúto výmenu umožňovali zrubové steny vkladané do stĺpikov s drážkami, kde vonkajšia stena komory alebo pitvora tvorí vnútornú stenu maštale. Aj keď hospodárske časti domu nadväzujú na obytnú časť sú takmer vždy postavené tak, že maštal' nadväzujú na krytý vchodový priestor pitvor, *prikl'et*, *humno* alebo *komoru*, nikdy nie na izbu, *chižu*. Menšie maštale od severnej strany izolujú plevníky prístupné zo susediaceho humna. Maštale na celú šírku domu sú buď bez izolácie osobitým priestorom alebo ako celý dom izoluje ich vypletaný *přetar* či *kociňec* (Giraltovce a okolie), *kolibe* (Hažlín) alebo zrubový *pričulok*, *pričolek* (v rusínskej Fričke, Petrovej). Miesto maštale v zrubovom dome bardejovského predmestia determinoval pôdorys domu, ktorý tvorí samostatný typ a popísali sme ho vyššie.

V jednotraktovom dome na hornom Šariši je zvyčajne za maštal'ou humno a za ním vo väčších gazdovstvách, či už v rusínskych alebo slovenských dedinách, jedno záčinová stodola. Ako stodola ale slúži vlastne celé podstrešie domu, takže za humnom je vozovňa, *vozareň*. Niekedy jeden polyfunkčný priestor slúžiaci ako pitvor, humno i vozovňa mali domy chudobnejších gazdov v rusínskych dedinách v Cigel'ke, Fričke a Petrovej na hranici s Poľskom. Povedľa neho bola maštal'ka, ktorou končilo členenie jednotraktu alebo jedenapoltraktu. Na jednoduchej konštrukcii zrubového domu z Fričky (Dom Petra Hudáka z roku 1889, Expozícia ľudovej architektúry Bardejovské Kúpele) sa ako keby potvrdzovala téza o vzniku jednotraktov postupným prekrývaním priestoru humna medzi samostatne stojacimi objektmi izby a maštale.

Sýpku pod spoločnou strechou v jednotrakte s obytnými a hospodárskymi stavbami sme našli v sedemdesiatych rokoch 20. storočia len na jednom objekte postavenom v tridsiatych rokoch v rusínskej obci Hutka.

Chlievy-krmník pre prasatá, ak sú pod spoločnou strechou ukončujú stavbu a nadväzujú zväčša na humno alebo vozovňu, sú charakteristické pre dediny povodia Tople (napr. objekt z Kračúnoviec v Expozícii ľudovej architektúry v Bardejovských Kúpeľoch).

B/ Samostatne stojace hospodárske stavby. Boli to meniace sa hospodárske podmienky i dlhoročné skúsenosti, no i štátna regulácia v 18. storočí (protipožiarna zákony Márie Terézie a Jozefa II.), ktoré podmienili podobu samotných objektov i výstavbu samostatne stojacich hospodárskych stavieb. Skúsenosť však predbehla vrchnostenské príkazy. Ikonografické dokumenty nám ukazujú samostatne stojace sýpky už v 17. storočí.

Sýpky, *sypanec*, patria svojou konštrukciou k najarchaickejším stavbám. Celozrubová valená, alebo sarkofágovitá či ihlanovitá konštrukcia, voľne nasadená strecha a suchý odvetraný základ, vetracie otvory, masívne dvojvrstvé okované dvere uzamykané na jednu až tri zámky vytvárali optimálne podmienky pre dobré a bezpečné uskladnenie zrnovín, ale i údeného mäsa, klobás a slaniny, konzervovaného mäsa-mäsa v rosole, sviatočných odevov, vzácnejšieho náradia, dokumentov a peňazí¹³.

Stodoly – samostatne stojace stodoly patrili v 18. storočí k výbave šľachtických dvorov, veľkostatkov a zámožnejších sedliakov, majerov a fár. V sedliackych usadlostiach sa začali stavať po rozpade veľkostatkov koncom 19. storočia najmä v okolí Gíraltoviec, Marhane, Kurimy, Hankoviec. Boli do zrubové stavby zväčša z priečnym vjazdom. V obci Tarbaj pod Gíraltovcami a v obci Hankovce pri Bardejove sa zachovali polygonálne stodoly, ktoré sú dnes umiestnené v Expozícii ľudovej architektúry Šarišského múzea v Bardejovských Kúpeľoch. V Železníku, neďaleko Gíraltoviec, stavali zrubové stodoly pozdĺž parcely. Tie mali vjazd pozdĺžny a boli jednozáčinnové. Záčin bol však na dĺžku celej stodoly rovnako ako humno.

Maštaľ, *maštaleň*, *stajňa*, *stajenka*, *kunica*, a jej postavenie pod jednu strechu s domom vo väčšine prípadov svedčí o ich význame. Vyskytujú sa aj samostatne stojace maštale zväčša ako riešenie tvaru, veľkosti pozemku. Napr. v rusínskej obci Frička sa využívala na tento účel časť starého domu. Samostatne stojace maštale sú charakteristické pre výstavbu po roku 1960 ako hospodárska časť k novým typom murovaných katalógových domov.

Chlievy, *chlívek*, na hornom Šariši patrili tiež k archaickým stavbám. Zrubová konštrukcia so strechou s vypustením časti predného spádu, *odlívek* a využitím podstrešia ako kurína alebo ako skladového priestoru, krytá šindľom alebo slamou, je rozšírená v celej karpatskej oblasti. V časti rusínskych dedín na hornej Topli sa však stavali s valbovou strechou (Livovská Huta, Bogliarka)¹⁴.

Pivnice – na hornom Šariši sa v tradičnom staviteľstve stretávame s tromi typmi pivníc. Sú to samostatné pivnice, stojace buď na pozemku alebo hromadne za dedinou (Livov). Pivnice pod sýpkou kde vytvárajú suché základy a zároveň využívajú zvažujúci sa terén (Becherov, Hervartov, Zlaté, Malcov, Snakov, Hrabské). Pivnice pod izbou, kde zväčša v svahovitom teréne vyrovnávajú základ domu.

¹³ MEŠŠA: 1984,64

¹⁴ MEŠŠA: 1987, 80

Pivnice v dome – jamy, vyhlbené v strede izby, prekryté zapustenými doskami, *dolek*, a slúžili na uskladnenie zemiakov, zeleniny a repy, niekedy aj jablk. Pri veľkej úrode zemiakov alebo repy, vyhlbovali mimo domu tiež zemiakovú jamu, *dolek*, ktorý zakryli slamou a provizórnou strieškou¹⁵.

Včelíny – okrem voľne stojacich úľov sa úle kládli aj do včelínov. Zväčša sa jedná o jednoduché stavby stĺpikovej konštrukcie s pultovou strechou postavené tak aby umožňovali manipuláciu s úľmi zo zadnej strany a zároveň bol tento priestor krytý pred nepohodou¹⁶. Niekedy severnú stranu obíjali doskami, najnovšie celú stavbu obíjajú doskami a nechávajú otvory len pre letáče a presklenný okenný pás nad úľmi pre osvetlenie pri manipulácii vo včelíne.

Sušiarne, *sušeň*, *sušňa* – ak hodnotíme, že v sušiarňach nie je umiestnené žiadne technické zariadenie, ak nerátame pec, tak ich môžeme zaradiť tiež k hospodárskym stavbám. Podľa rozšírenia znalosti jedál zo sušeného ovocia predpokladáme väčší výskyt sušiarňí, ktoré sa dodnes zachovali najmä v južnej časti horného Šariša v okolí Koprivnice, Marhane a Giraltoviac teda v ovocinárskej oblasti, ale i v Hažlíne, Komárove, Nemcovciach, Tročanoch a Buclovanoch. Nachádzame tu dymové, polodymové i bezdymové sušiarne zväčša drevenej zrubovej konštrukcie omazanej hlinou, ale i sušiarne z nepálených tehál a kameňa¹⁷.

Udiareň, *ludzareň* – predpokladáme, že samostatne stojace udiarne na dedinách predchádzali spôsobu údenia v širokom komíne, keďže komíny sa na dedinských stavbách objavujú až po protipožiarnych zákonoch konca 17. storočia. Široký komín v spodnej časti murovaný z kameňa alebo tehál bol súčasťou bardejovského zrubového domu, ako hovorí aj názov priestoru *pod kominem*. Na dedinách mohol slúžiť na údenie až keď sa stal súčasťou obytného domu, takže údenie prebiehalo súčasne s kúrením v peci. Udenie širokom komíne prebiehalo miesením studený vzduch z pitvora s dymom z pece. Klobásy, šunka, mäso, ale i syr boli zavesené na tenkých drúčkoch z tvrdého dreva umiestnených v komíne v rôznych výškach. Jednalo sa o takzvané studené údenie. Počas údenia nekúrili raždím, ale preferovali najmä drevo z jalovca, *jadlovec*, *jedle*, *smreka*, ale i z *čerešne*. Špecializované udiarne si stavali len mäsiari a údenári v Bardejove, Zborove, Kurime, Giraltovcích, Stropkove. Vykurovanie domov uhlím a neskôr aj plynofikácia prispeli k rozšíreniu samostatne stojacich udiarní. Udiarne boli stĺpikovej konštrukcie obitej doskami, prikryté jednoduchou pultovou stieškou, pod ktorou sú zavesené tyče na zavesenie mäsa. Z jednej strany mala udiareň jednokrídlové dvierka. Drevená konštrukcia stála na jame alebo nad vymurovaným ohniskom z kameňa, zakrytým kameňom, alebo hrubým plechom či liatinovou platňou, tak že dym stúpala zadnou časťou ohniska do hornej drevenej časti priestoru, kde boli údené potraviny. Niekde, ak stavali

¹⁵ SOPOLIGA: 1998, 318

¹⁶ MEŠŠA: 1987

¹⁷ TREJBAL: 1974:160

udiareň vo svahu, tak ohnisko mierne predsunuli pred udiareň a dym do udiarne púšťali kanálikom v zemi. Údenie je intenzívne, teplým vzduchom a prebieha niekoľko hodín.

Postavenie hosp. stavieb v usadlosti (proxemika usadlosti)

Rolnícku usadlosť vytvára komplex stavieb určených pre život i prácu rodiny hospodáriacej na pôde zabezpečujúcej priamym členom a čeladi podmienky pre život i reprodukciu. Poľnohospodárska výroba i chov hospodárskych zvierat sú vzájomne späté a ich spätosť vyjadrujú aj stavby potrebné ako pre chov hospodárskych zvierat, tak ťažného statku i ochrany a uskladnenia a to jednak hlavných potravinových druhov, tak krmovín pre ťažné i chovné zvieratá. Zabezpečovanie týchto funkcií hospodárskych stavieb bolo plnené aj ich polohou v rámci usadlosti. Praktické skúsenosti i niektoré nariadenia politickej moci viedli k zmenám vo formovaní usadlosti a k uvoľneniu pozície niektorých stavieb vzhľadom k obytnému domu. Takto sa z priameho kontaktu z hľadiska ohňovej bezpečnej vzdialenosti dostávajú sýpky na protihľú stranu, stodoly na zadnú časť usadlosti, alebo dovnútra pozemku ďalej od domu. Pôvodnú snahu o uzavretosť hospodárskej usadlosti rozbila aj úprava urbára za cisárovný Márie Terézie tzv. tereziánsky urbár, ktorý vymedzil šírku parciel a tým aj do určitej miery podmienil formovanie dlhých dvorov. Niektoré princípy preferujúce určitú polohu hospodárskych stavieb však zostali zachované. Nebudeme sa tu zaoberať hospodárskymi časťami pod jednou strechou, tie tvorili dlhý dom a otvorený dvor a ich poloha je daná horizontálnym členením stavby. Zaujímajú nás polohy samostatne stojacich hospodárskych stavieb ako ich stavali na hornom Šariši.

Sýpka – vždy stála vzdialene od domu, ale nie ďaleko aby bola prístupná priamo od vchodu do domu. Vchod do sýpky mal byť viditeľný aspoň z jedného okna izby.

Pivnica – ak nebola pod domom, mohla byť pod sýpkou a vtedy jej vchod bol orientovaný podľa terénneho spádu. Na hornej Topli v rusínskych dedinách Livov a Livovská Huta stavali pivnice spoločne za dedinou v terénnej vlne.

Stodola – v oblasti severozápadu horného Šariša od Hertníka po Richvald ich stavali na konci domu za maštaľou, do pravého uhla k osi domu. Uzatvárali tak dvor ako z hľadiska bezpečnostného, ale podľa polohy domu tak kryli dvor pred severným, severozápadným alebo severovýchodným vetrom.

Samostatne stojace maštale zvykli stavať pri rozšírení gazdovstva o ťažné kone. Kunice, ako ich volajú stavali tiež do pravého uhla k domu tak, že uzatvárali dvor.

Chlievy – krmníky pre prasatá, stáli na konci jednotraktu, ak boli pod spoločnou strechou. Ak boli samostatnou stavbou stáli za jednotraktom rovnobežne, alebo kolmo uzatvárali dvor alebo ich stavali oproti vchodu do maštale tak, že hnojisko bolo medzi maštaľou a chlievmi.

Sušiarne ovocia stavali vždy ďalej od domu na záhumní v sade.

Udiarne – údenie mäsa a slaniny prešlo zaujímavým vývojom. Najprv to boli samostatné objekty, po povinnej výstavbe veľkých komínov so stenami vypletanými a vymazanými hlinou preniesli údenie do nich. Po prechode na tehlovú výstavbu, alebo tam kde postavili úzky tehlový murovaný komín, v zmysle nových stavebných a protipožiarnych noriem, stavali udiarne na konci dvora, alebo na záhumní, ďalej do stavieb. Druhým riešením boli murované udiarne na povale vedľa komína z kuchyne. Dym sa do nich vpúšťal a vypúšťal otvorením plechových šúpatiek na komíne.

Okrem domov v severných dedinách, ktoré boli roztrúsene stavané na plošinách, ktoré vytvárali meandre riečky, bola v hornom Šariši tendencia orientovať stavbu obytného domu tak, aby jeden z rohov zadnej steny bol orientovaný na sever. Tak zadná alebo predná štítová strana bola orientovaná na severovýchod, priečelie na juhovýchod druhý štít na juhozápad a zadná strana na severozápad. Takto v lete boli oslnené v priebehu dňa všetky steny domu. Výnimky potvrdzujú pravidlo a tak výnimkami boli domy kde takúto orientáciu domov v rámci dediny neumožňoval potok alebo rieka (Brezov) alebo hranica majera (Nemcovce).

PhDr. Martin Mešša

Bibliografia

Pol'ské pohraničie

Barna Adam, *Z pamiętnika wysiedleńca*, Legnica 2004.

Barna Adam, *Chmury i słońce nad Łemkowsyną*, Legnica 2008.

Barwiński Marek, *Tożsamość etniczna, kulturowa oraz religijna Łemków*, „Kwartalnik Geograficzny”, 1998, nr 4, s. 5–10.

Barwiński Marek, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łódź 2013.

Biskupski Romuald, *Malarstwo ikonowe od XV do pierwszej połowy XVIII wieku na Łemkowszczyźnie*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1985, nr 3–4, s. 153–160.

Bořutová Dana, *War Cemeteries Built by the K. u. K. Militärkommando Krakau, with Special Regard to Dušan Jurkovič's Contribution*, “RIHA Journal”, 2017, DOI: <https://doi.org/10.11588/riha.2017.1>.

Brykowski Ryszard, *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach. Podstawowe typy architektoniczne*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie” 1974, t. 5, s. 149–179.

Brykowski Ryszard, *Z rozważań nad architekturą cerkwi łemkowskiej*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1985, nr 3–4, s. 137–152.

Brykowski Ryszard, *Łemkowska drewniana architektura cerkiewna: w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej*, Wrocław 1986.

Brykowski Ryszard, *Łemkowska architektura cerkiewna*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 2, pod red. Jerzego Czajkowskiego, Sanok 1994, s. 81–113.

Buczek Krzysztof, *Przejmowanie cerkwi greckokatolickich przez Kościół rzymskokatolicki na terenie diecezji przemyskiej w latach 1944–1989*, Krosno 2022.

Budzyński Zdzisław, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku, t. 1. Stan, rozmieszczenie, struktura wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 1993.

Budzyński Zdzisław, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku, t. 2. Dokumentacja statystyczna i kartograficzna*, Przemyśl–Rzeszów 1993.

Czajkowski Jerzy, *Zagroda i dom w Beskidzie Niskim i na Pogórzu*, Sanok 1983.

Czajkowski Jerzy, *Cerkwie na Podkarpaciu w XVII do XIX w. (w świetle źródeł archiwalnych)*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. II, pod red. Jerzego Czajkowskiego, Sanok 1994, s. 9–47.

Duć-Fajfer Helena, *Literatura łemkowska – zagadnienia badawcze*, [w:] *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce. Materiały z konferencji 21–22 czerwca 1995*, pod red. Andrzeja A. Zięby, Kraków 1997, s. 87–98.

Duda Tadeusz, *Życie polityczne Łemków sądeckich i gorlickich w latach 1926–1939*, „Rocznik Sądecki”, 1992, t. 20, s. 77–89.

Dudra Stefan, *Akcja „Wisła” na Łemkowszczyźnie*, „Rocznik Sądecki”, 1998, t. 26, s. 86–100.

Filipiak Leszek, *Kształtowanie się świadomości etnicznej i politycznej Łemków w Polsce*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2004, t. 5, s. 103–112.

Frodyma Roman, *Cmentarze wojenne z I wojny światowej*, cz. 1, *Okręg I – Nowy Żmigród, Okręg II – Jasło*, Krosno 2015.

Gajur Jan, *Słońce zachodzi nad Łemkowszczyznę*, Krosno–Targowiska 2005.

Gajur Jan, *Od Magury po Osławę. Podróż sentymentalna po Łemkowszczyźnie*, Krosno 2007.

Grzesik Witold, Traczyk Tomasz, *Od Komańczy do Bartnego*, Warszawa 1992.

Giemza Jarosław, *Cerkwie i ikony Łemkowszczyzny*, wyd. Libra, Rzeszów 2023.

Krasny Piotr, *Monumentalna architektura „kościółka chłopskiego”. O prawnych, społecznych i ekonomicznych przyczynach okcydentalizacji architektury cerkiewnej w Europie Środkowej w okresie Baroku*, „Barok”, 1996, nr 2, s. 73–101.

Krasny Piotr, *Architektura unicka Galicji po I rozbiórce Polski*, [w:] *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, październik 1997*, pod red. Andrzeja Józefa Baranowskiego, Warszawa 1998, s. 355–379.

Kroh Antoni, *Problemy współczesnej kultury łemkowskiej na przykładzie Muzeum w Zyndranowej*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1985, nr 3–4, s. 131–136.

Kryciński Stanisław, *Łemkowskie cerkwie z murowanymi prezbiteriami*, „Magury”. *Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu*, 1998, s. 67–71.

Kryciński Stanisław, *Łemkowszczyzna*, t. 1, *Po obu stronach Karpat*, Rzeszów 2024.

Kryciński Stanisław, *Łemkowszczyzna*, t. 2, *Czas wojny i pokoju*, Rzeszów 2024.

Kryciński Stanisław, *Łemkowszczyzna*, t. 3, *Nieutracona*, Rzeszów 2024.

Kuropatnicki Andrzej Ewaryst, *Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicji i Lodomeryi*, Lwów 1858.

Kwilecki Andrzej, *Z zagadnień historycznych i etnicznych dawnej Łemkowszczyzny*, „Lud”, 1969, t. 53, s. 164–195.

Kwilecki Andrzej, *Współzycie z ludnością polską i przemiany kulturalne w grupie Łemków*, „Etnografia Polska”, 1970, t. 14, z. 1, s. 25–56.

Łemkowie w historii i kulturze Karpat, pod red. J. Czajkowskiego, Wrocław–Sanok 1992.

Łopatkiewicz Tadeusz, *Ośrodki kamieniarstwa ludowego na Łemkowszczyźnie środkowej*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 30, nr 3–4, 1985, s. 177–186.

Łopatkiewicz Tadeusz, *Tradycyjna obróbka kamienia i ludowe rzemiosło kamieniarskie w Bartnem. Twórcy i dzieła*, [w:] Bogdan Horbal, *Bortne – selo z kaminia*, The Carpathian Institute, Higganum, Connecticut, 2017, s. 367–441.

Łopatkiewicz Tadeusz, *Z badań nad ludowymi rzeźbami kamiennymi Matki Boskiej z Dzieciątkiem na Środkowej Łemkowynie oraz ich domniemanym twórcą*, „Rocznik Ruskiej Bursy”, R. 19, 2023, s. 129–156.

Łopatkiewicz Tadeusz, Łopatkiewicz Małgorzata, *Мала сакральна архітектура на Лемківщині (The Small Sacral Architecture in Lemkivshchyna)*, Nowy Jork 1993.

Marczakowa Krystyna, *Kamieniarstwo ludowe u Łemków*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1962, nr 2, s. 84–91.

Majewski Jan, *Cmentarze z I wojny światowej w Beskidzie Niskim i na Pogórzu*, Skołyszyn 2022.

Malinowski Zygmunt, *Nieznane cerkwie łemkowskie w Polsce*, „Magury”. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu”, 1993, s. 103–106.

Michalak Janusz, *W dorzeczu górnej Wisłoki*, Krosno 1997.

Misiło Eugeniusz, *Akcja „Wisła”*, Warszawa 1993.

Mogocsi Paul Robert, *Pod osłoną gór. Dzieje Rusi Karpackiej i Karpatorusinów*, Rzeszów 2022.

Moklak Jarosław, *Tożsamość Łemków – uwarunkowania historyczne (XIX–XX w.)*, [w:] *Odkrywcy i budziciele Łemkowszczyzny*, pod red. Anny Strzeleckiej i Leszka Puchały, Sanok 2007, s. 5–8.

Nabywaniec Stanisław, *Duchowieństwo wobec łemkowskich orientacji narodowościowych. Próba analizy*, [w:] *Odkrywcy i budziciele Łemkowszczyzny*, pod red. Anny Strzeleckiej i Leszka Puchały, Sanok 2007, s. 9–13.

Nowak Damian, *Nieistniejące cerkwie Łemkowszczyzny: w świetle „materiałów penetracyjnych” ze zbiorów Działu Sztuki Cerkiewnej przy Muzeum – Zamek w Łańcucie*, „Magury”. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu i Pogórzom, 2005, s. 6–29.

Nowakowski Krzysztof Z., *Sytuacja polityczna na Łemkowszczyźnie w latach 1918–39*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. I, pod red. Jerzego Czajkowskiego, Warszawa–Sanok 1992, s. 313–340.

Nowakowski Krzysztof Z., *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1934–1947*, [w:] *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, pod red. Stanisława Stępnia, Przemyśl 1996, s. 231–246.

Olszański Tadeusz A., *Z dziejów Kościoła na Łemkowszczyźnie*, „Chrześcijanin w świecie”. Zeszyty OdiSS”, nr 179–180, 1988, s. 238–249.

Olszański Tadeusz A., *Geneza Łemków – teorie i wątpliwości*, „Magury”. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu, 1988, s. 18–43.

Ossadnik Hubert, *Między Osławą a Jasiołką. Łemkowszczyzna Wschodnia w latach 1918–1939. Studium historyczno-etnograficzne*, Rzeszów 2023.

Pawluś Jan, *Krempna i okolice*, Jasło 1997.

Pieradzka Krystyna, *Na szlakach Łemkowszczyzny*, Krosno 2012.

Potocki Robert, *Wokół sporów religijnych na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939*, „Biuletyn Ukrainoznawczy”, 2000, nr 6, s. 99–111.

Półciwiatek Józef, *Pozycja gospodarcza parochii greckokatolickiej na Łemkowszczyźnie w czasach nowożytnych*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, cz. 2, pod red. Jerzego Czajkowskiego, Sanok 1994, s. 195–206.

Przybylski Paweł, *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918–1947*, Toruń 2006.

Regulska Elżbieta, *Wyznaczniki odrębności etnicznej funkcjonujące współcześnie w świadomości grupy ludności łemkowskiej na terenie dawnej Łemkowszczyzny*, „Etnografia Polska” 1979, t. 23, z. 2, s. 195–199.

Reinfuss Roman, *Łemkowie jako grupa etnograficzna*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, 1949, t. 1, s. 77–210.

Reinfuss Roman, *Stan i problematyka badań nad kulturą ludową Łemkowszczyzny*, „Etnografia Polska”, 1961, t. 5, s. 63–69.

Reinfuss Roman, *Sztuka ludowa Łemkowszczyzny*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1962, nr 1, s. 9–25.

Reinfuss Roman, *Rzeźba figuralna Łemków. Ze studiów nad ludową rzeźbą kamienną na Łemkowszczyźnie*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1963, nr 3–4, s. 122–134.

Reinfuss Roman, *Ze studiów nad kulturą ludową Łemkowszczyzny po obu stronach Karpat*, „Polska Sztuka Ludowa”, 1966, nr 1, s. 3–22.

Reinfuss Roman, *Śladami Łemków*, Warszawa 1990.

- Rieger Janusz, *Wyrazy „łemkowskie” i ich zasięgi*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1981, t. 20, s. 217–230.
- Sarna Władysław, *Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-historycznym*, Przemyśl 1898.
- Sarna Władysław, *Opis powiatu jasielskiego pod względem geograficzno-historycznym*, Jasło 1908.
- Skrok Zdzisław, *Niewidoczna obecność wieków*, „Spotkania z Zabytkami”, 1998, nr 1, s. 9–12.
- Słobodian Wasyl, *Architekt Jakiw Rudnycki i jego cerkwie*, „Ochrona Zabytków”, 2001, nr 1, s. 51–69.
- Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. 1–15, Warszawa 1880–1902.
- Smoczkiwicz Leszek, *Budownictwo Łemków zachodnich. Analiza konstrukcji wybranych obiektów*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, 1967, nr 6, s. 48–49.
- Stefanowski Paweł, *Łemkowie w Talerhofie*, „Magury”. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu, 1982, s. 41–48.
- Szanter Zofia, *Z przeszłości Łemkowszczyzny. Dorzecze górnej Ropy historia wsi i sztuka cerkiewna XVIII wieku*, Warszawa 2005.
- Trajdos Tadeusz M., *Osadnictwo na Łemkowszczyźnie*, „Magury”. Rocznik krajoznawczy poświęcony Beskidowi Niskiemu, 1990, s. 24–35.
- Trzemszyńska Patrycja, *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*, Kraków 2013.
- Urban Kazimierz, *Z dziejów kościoła Prawosławnego na Łemkowszczyźnie w latach 1945–1947*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, 1995, nr 460, s. 95–112.
- Wolnicz-Pawłowska Ewa, *Tendencje rozwojowe w antroponimii Wschodniej Słowacji w XVI–XIX wieku na tle polskim i łemkowskim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, 1995, t. 32, s. 285–300.
- Wójtowicz Bernadetta, *Życie religijne grekokatolików na Łemkowszczyźnie w XX w. Uwarunkowania polityczno-administracyjne*, „Slavia Orientalis”, 1990, nr 1–2, s. 127–131.
- Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, pod red. Wojciecha Bałusa, Dietmara Poppa, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Instytut Herdera do Badań Historycznych nad Europą Środkowo-Wschodnią w Marburgu, Instytut Historii Sztuki UJ, Warszawa 2016.

Slovenské pohraničie

Apáthy Štefan, Etnografický náčrt horného Šariša, „Časopis Slezkého múzea“, t. 8, 1959, s. 65–81.

Botík Ján, Ruttkay Matej, Šalkovský Peter, Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku: z pohľadu najnovších poznatkov archeológie a etnografie, Bratislava: Academic Electronic Press, 1998, s. 101.

Cuper Ladislav, Mikroregión Beskyd, Prešov: Cuper, 2003, s. 96.

Güntherová-Mayerová Alžbeta, Súpis pamiatok na Slovensku, t. 3, Bratislava: Obzor, 1967–1969, dostupné online: eKnihnice CVTI SR.

Gutek František, Jiroušek Alexander, Halecký Jozef, Bardejovské Kúpele, Košice: Jes, 2012, s. 135.

Harčar Peter, Bardejovské potulky: Dejiny inak, Bardejov: Bardejov.travel, 2024, s. 182.

Jankovič Vendelin, V období vrcholného feudalizmu, [w:] Dejiny Bardejova, red. Kokuľa Andrej, Lukač Anton, Tajták Ladislav, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 45–102.

Kovačevičová Soňa, Vzťahy medzi ľudovým a mestským staviteľstvom na Slovensku v minulosti a dnes, „Slovenský národopis“, t. 43, nr 1, 1995, s. 20–36.

Kovačovičová-Puškárová Blanka, Puškár Imrich, Drevené kostoly východného rítu na Slovensku, Svidník: Múzeum ukrajinskej kultúry, 1971, s. 519.

Krivošová Janka, Slovenská ľudová architektúra, Martin: Matica slovenská, 2021, s. 320.

Langer Jiří, Bočková Helena, Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských, Rožnov pod Radhoštěm, 1999.

Lazorík Ján, Fotočítanka ľudovej architektúry a bývania východného Slovenska, Prešov: Arkus, 2002, s. 178.

Liška Anton, Gojdič Ivan, História a architektúra gréckokatolíckych murovaných chrámov tereziánskeho typu na Slovensku, Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2015, s. 582.

Liška Anton, Výpočet obetí cholerovej epidémie z roku 1831 vo farnostiach a dekanátoch Prešovskej eparchie, 2013, s. 191.

Mešša Martin, Výstavy z dokumentačnej činnosti Šarišského múzea v Bardejove, „Múzeum“, nr 4, 1982, s. 106–107.

Mešša Martin, Sýpky horného Šariša, „Umění a řemesla“, nr 3, 1984, s. 64–69.

Mešša Martin, Výstava dokumentácie pivníc a prezentácia tradičných hospodárskych stavieb, „Múzeum“, nr 4, 1984, s. 77–78.

Mešša Martin, Dôvody a inšpiračné zdroje vzniku, rozmachu a zániku dekoratívneho zdobenia fasád domov individuálnej výstavby po II. svetovej vojne na hornom Šariši, „ARS Populi“, nr 3/9, 1987, SNG, s. 67–72.

Mešša Martin, Chlievy ako súčasť ľudového stavitel'stva, „Národopisné aktuality“, roč. 24, 1987, nr 2, s. 79–87.

Mešša Martin, Šarišské múzeum v Bardejove – Expozícia ľudovej architektúry – Sprievodca po expozícii, Bardejov, 1987.

Mešša Martin, Bardejovský zrubový dom, „Slovenský národopis“, t. 40, nr 4, 1992, s. 466–476.

Mešša Martin, Národopisný náčrt, [w:] Dejiny Giraltoviec, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1992, s. 189–217.

Mešša Martin, Hlavné vývojové tendencie individuálnej výstavby na hornom Šariši v 20. storočí, „Slovenský národopis“, nr 1, 1996.

Mešša Martin, Hažlín – rámce tradičnej kultúry lokálneho spoločenstva, [w:] Dejiny Hažlína, Bardejov: OOS, 1999.

Mušinka Mikuláš, Mušinka Alexander, Národnostná menšina pred zánikom?, Prešov: Minoritas, 2011, s. 618.

Pavlovský František, Drevené gréckokatolícke chrámy na východnom Slovensku: Bardejov a okolie, s. 150.

Sičinskij Vladimír, Dřevěné stavby v Karpatské oblasti, Praha, 1940.

Sopoliga Myroslav, Národná architektúra Ukrajincov východného Slovenska, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1976.

Sopoliga Myroslav, Zmeny v ľudovom stavitel'stve Ukrajincov na východnom Slovensku po roku 1945, „Národopisné informácie“, 1979, nr 2–3, s. 201–207.

Sopoliga Myroslav, Severovýchodné Slovensko, [w:] Ľudová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku, Bratislava, 1998, s. 207–206.

Syrochman Mychajlo, Džoganík Jaroslav, Stratené drevené cerkvi severovýchodného Slovenska, Svidník: Rusínsko-ukrajinská iniciatíva, 2019, s. 80.

Tajták Ladislav, Bardejov v období kapitalizmu (1848–1918), [w:] Dejiny Bardejova, red. Kokuľa Andrej, Lukač Anton, Tajták Ladislav, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1975, s. 45–102.

Trejbal Jiří, Sušárny ovoce na Slovensku (I. časť), „Zborník SNM“, t. 67, 1973, Etnografia 14, s. 107–173.

Trejbal Jiří, Sušárny ovoce na Slovensku (II. časť), „Zborník SNM“, t. 68, 1974, Etnografia 15, s. 110–168.

Trejbal Jiří, Sušárny ovoce na Slovensku (III. časť), „Zborník SNM“, t. 69, 1975, Etnografia 16, s. 128–164.

Uličný Ferdinand, Dejiny osídlenia Šariša, Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, s. 520.

Online zdroje

<http://www.drevenechramy.sk>

<https://www.scitanie.sk>

<https://www.esjf-cemeteries.org/surveys-map/#p=5>

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-geografiai-szotara-fenyves-elek-BABC3/>

https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Helysegnevtar_Gyalay-gyalay-mihaly-a-magyar-igazgatastorteneti-helysegnev-lexikon-2/

<https://kostolyslovenska.sk>

https://www.romovia.vlada.gov.sk/site/assets/files/1111/ark2019_c_verejna.xlsx?csrt=10128163115162514575

Obecné a mestské stránky:

<https://obecpetrova.sk>

<https://www.obeccigelka.sk>

<https://www.gabolto.sk>

<https://kurov.sk>

<https://www.mokroluh.sk>

<https://www.bardejov.sk>

<https://www.zborov.sk>

<https://www.obecjedlinka.sk>

<https://www.varadka.sk>

<https://www.vysnytvarozec.eu>

<https://www.niznytvarozec.sk>

<https://obecniznapolianka.sk>

<http://www.roztoky.sk>

<https://www.vysnapolianka.sk>

<https://www.obecondavka.sk>

<https://www.obecbecherov.sk>

<https://www.stebnickahuta.sk>

<https://www.nioba.sk/stebnik/privat/index.php>

<https://www.zborov.sk>

Amissa mundi.

Miznúca kultúrna krajina na poľsko-slovenskom pomedzí

Vydavateľ:

Múzeum remesiel v Krosne
ul. Piłsudskiego 19, 38-400 Krosno
www.muzeumrzemiosla.pl

Autori:

Lukáš Jonov (Slovensko), Peter Kočan (Slovensko), Piotr Łopatkiewicz (Poľsko),
Martin Mešša (Slovensko), Katarzyna Solińska (Poľsko), Łukasz Stachurski (Poľsko),

Vedecký konzultant:

Piotr Łopatkiewicz (Poľsko)

Fotografi:

Jacek Wnuk (Poľsko), Lukáš Vrábel (Slovensko)

Ilustrátor:

Marek Gransicki (Poľsko)

Autor mapy:

Wojciech Krukar (Poľsko)

Spolupráca:

Šarišské múzeum v Bardejove
Radničné námestie 13, 085 01 Bardejov
Štátna univerzita aplikovaných vied v Krosne
Rynek 1, 38-400 Krosno

Dizajn, zalomenie, korektúra, tlač: ccpg.com.pl

Na obálke:

Dizajn podľa fragmentu mapy *Josephinische Landesaufnahme* (Josephine Cadastre, I. časť – Prvé vojenské kartografické prieskumy Haliče a Lodomerie, 1779 – 1783).
Zdroj: *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, ref. č. B IXa 390*

© Österreichisches Staatsarchiv – všetky práva vyhradené.

Pod'akovanie:

Autori ďakujú podkarpatskému Vojvodskému pamiatkovému úradu v Przemysli za sprístupnenie archívnych materiálov, najmä vedúcemu pobočky v Krosne Łukaszovi Dzikovi a Barbare Łosowskej-Dudekovej, hlavnej inšpektorke pre ochranu pamiatok v pobočke v Krosne.

Táto publikácia bola vydaná v rámci projektu spolufinancovaného Európskou úniou z Európskeho fondu regionálneho rozvoja v rámci programu Interreg Poľsko-Slovensko 2021 – 2027 (Interreg Poľsko-Slovensko 2021 – 2027), PLSK.03.01-IP.01-0056/23. Za obsah tejto publikácie, ktorý nemožno stotožňovať s oficiálnym stanoviskom Európskej únie, zodpovedajú výlučne autori.

Bezplatný exemplár

Krosno 2026

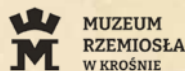
ISBN 978-83-89921-74-1

Postáročiablízkesusedstvoetnických skupín obývajúcich rozsiahle oblasti najnižšej časti Karpatského oblúka sa premietlo do úzkych sociálnych akultúrnychväzieb,ktorésaprejavovali v podobnosti jazyka, náboženskej jednote, pomernečastých rodinných a ekonomických väzbách, akoaj včerpanízospoločnejtradície vobytnej a sakrálnej architektúre a výtvarnom umení.

ISBN 978-83-89921-74-1

Z Úvodu
Piotra Łopatkiewicza

MUZEUM
RZEMIOSŁA
W KROŚNIE

Saritské
múzeum
Bardejov

Prešovský samosprávny kraj

Interreg

Spolufinancovaný
EURÓPSKOU ÚNIOU

Poľsko – Slovensko